

Araştırma Makalesi

İşçi Sınıfı Bilinci, Örgüt(süzlük) ve Kolektif Eylem(sizlik): Ankara Organize Sanayi Bölgeleri Örneği¹

Nursel ARSLAN*

ORCID ID: 0000-0001-8631-5588

Öz

Bu çalışmanın amacı, Ankara Organize Sanayi Bölgelerinde çalışan işçilerin örgütlülük durumlarının, kolektif eylemlerinin ve sınıf bilinçlerinin ne düzeyde olduğunu incelemektir. İşçi sınıfı bilinci sınıf mücadelesi içinde gelişir. Sınıf mücadelesinin yürütülmesinde nesnel koşulların, deneyimlerin ve öznel algıların önemli bir etkisi vardır. Bu çalışmada sınıf mücadelesini etkileyen bu faktörler ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın örneklemini Ankara Organize Bölgeleri'nde imalat sanayide faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli işletmelerde (KOBİ) çalışan işçilerden oluşmaktadır. Çalışmanın sonucunda üç temel bulguya ulaşılmıştır. İlk olarak, işçilerin hepsi sınıf kimliğine sahiptir. İkinci olarak, işçilerde sınıf karşıtlığı ve sınıf bütünlüğü anlayışı zayıftır ve az sayıda işçi alternatif bir toplum düşüncesindedir. Üçüncü olarak, örgütlülüğün ve sınıf mücadelesinin zayıf olmasında dışsal faktörlerin yanı sıra öznel bir boyut bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: işçi sınıfı, esnek birikim rejimi, sendikalar, kolektif eylem, işçi sınıfı bilinci

Makale gönderim tarihi: 26.03.2019 Makale kabul tarihi: 28.11.2019

* Dr., nurselarslan44@gmail.com

¹ Bu makale, *İşçi Sınıfı ve Neoliberal Hegemonya: Ankara Organize Sanayi İşçileri Örneği* (2018) başlıklı tamamlanmış doktora tezinin bir bölümünden oluşturulmuştur.

Working Class Consciousness, (Un)Organization and Collective (In)action

Abstract

The aim of this study is to examine the organizational status, collective actions, and class consciousness level of the workers working in Ankara Organized Industrial Zones. Working class consciousness is formed through class struggles. Objective conditions, experiences and subjective perceptions have significant impacts on class struggle. This study discusses the factors effecting class struggle. The sample of this study is composed of the workers employed at small and medium-sized enterprises (SME) operating in the manufacturing industry of Organized Industrial Zones in Ankara. The study has three main findings. First, all workers have a class identity. Second, the workers have not sufficient class antagonism and class integrity and a few workers believe that there is an alternative to capitalism. Third, the weakness of class struggle and organization has an objective and subjective dimension.

Keywords: working class, flexible accumulation regime, trade unions, collective action, working class consciousness

Giriş

İşçilerin üretim ilişkileri içindeki konumları, bu konumlarından kaynaklı deneyimleri ve sınıf mücadelesi sınıf bilincinin oluşumunda temel belirleyicilerdir. Dinamik bir yapıya sahip olan işçi sınıfının bilinç düzeyi, sınıf mücadelesinin ve kapitalist sistemin değişimine bağlı olarak sürekli değişir. Erken kapitalistleşmiş ülkelerde 1970'lerde ortaya çıkan sermaye birikim krizini aşmak için uygulamaya konulan neoliberal politikalar ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlarda ciddi dönüşümlere yol açmıştır. Erken kapitalistleşmiş ülkelere bağımlı bir tarzda eklemelenen dolayısıyla geç kapitalistleşen Türkiye'de neoliberal politikalar 1980'de uygulanmaya başlamış, 2000'li yıllarda hız kesmeden uygulanmaya devam edilmiş ve günümüzde yaşamın her alanı dönüşüme uğramıştır. Bu sürecin işçi sınıfı üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bu bağlamda günümüz Türkiye'sinde işçilerin sınıf bilincinin oluşumunu ekonomik, siyasal ve kültürel yapılarla ilişkili olarak anlayabiliriz.

Aslında sınıf olgusu ve işçi sınıfı bilinci kavramı literatürde Marksist sosyal bilimciler tarafından çokça tartışılmakta ve araştırılmaktadır. Türkiye'de akademik düzeyde çok sayıda olmamakla birlikte sınıf üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Ancak sınıf tartışmaları genellikle teorik düzeyde olup, ampirik düzeydeki çalışmalar ise çoğunlukla İstanbul, Kocaeli, Bursa, Denizli ve Zonguldak gibi işçilerin yoğunlukla bulunduğu şehirlerde büyük işletmelerde ve örgütlü işçiler üzerine yapılmaktadır². Ankara işçi sınıfı üzerine az sayıda çalışmada araştırma alanı ola-

² Önemli çalışmalar için bkz. Coşkun (2013), Özüğurlu (2008).

rak belirlenmiştir³. “Hem akademik hem de popüler düzlemde işçi sınıfı imgesi örgütlü işçi sınıfı kesimleriyle sınırlı kalmış” ve “sınıf kavramları hala ‘örgütlü’ kesimlerle sınırlı kalmaya devam etmektedir” ve bu “esas olarak, ücretli emeğin büyük işletmelerde toplanacağı şeklinde örtük bir varsayımdan” kaynaklanmaktadır (Geniş, 2006: 1).

Bu bağlamda bu çalışmanın ilgili literatürün genelinden farklılaşan yönlerinden birisi bir anlamda memur kenti olarak görülen ancak çok sayıda Organize Sanayi Bölgesi bulunan Ankara’nın seçilerek, işçi sınıfının her yerde olduğunu göstermesidir. Kapitalist sistemdeki dönüşüme bağlı olarak geçilen esnek birikim rejimi ile Türkiye’de üretim ve emeğin örgütlenme biçimi değişmiş, imalat sanayide faaliyet gösteren işletmelerin neredeyse tamamını KOBİ’ler oluşturmuştur⁴. KOBİ’ler esnek birikim rejiminin temel dinamiği olmasının yanı sıra örgütsüz, güvencesiz çalışmanın ve enformel ilişkilerin hakim olduğu işletmelerdir. Dolayısıyla örneklem, KOBİ’lerde imalat sanayide çalışan işçilerden oluşturularak; bir yandan yukarıda belirtilen imge ve varsayımların ötesine geçmeye bir yandan da örgütlü olup olmamanın dolayısıyla kolektif eylem(sizliğin) sınıf bilinci üzerinde etkisini sorgulamaya çalışması bu çalışmanın bir diğer farklılığıdır.

Çalışmada, işçilerin sendikalar ve sınıf mücadelesine ilişkin düşünce ve tutumları ile sınıf bilinci yarı yapılandırılmış sorularla derinlemesine yapılan görüşmelerden yararlanılarak incelenmiştir: Sincan, OSTİM ve İvedik Organize Sanayi Bölgeleri’nde imalat sanayide faaliyette bulunan KOBİ’lerde çalışan eğitim düzeyleri, yaşları, siyasal eğilimleri farklı ve 10’u sendika üyesi olan 32 işçi ile Ağustos 2016-Mart 2017 tarihleri arasında fabrika içinde ve dışında görüşme gerçekleştirilmiştir.⁵ Dolayısıyla teori ve alanın bağımlı kurumaya çalışan bu araştırma; teorik tartışmadan çok ampirik verilere dayandığı için metinde görüşülen işçilerin ifadelerine yer verilecektir.

Bu makalede, ilk olarak çalışmanın teorik öncüllerine dayanarak işçi sınıfı bilinci kavramının kuramsal olarak nasıl ele alınacağı kısaca açıklanacaktır. İkinci kısımda araştırma kapsamında elde edilen bulgular; işçi sınıfı bilinci öğelerinin, örgüt(süzlüğün) ve kolektif eylem(sizliğin) nedenlerinin analiz edildiği ana başlık altında incelenecektir. Sonuç kısmında araştırmanın bulguları değerlendirilecektir.

³ Önemli çalışmalar için bkz. Erbaş (1993), Geniş (2006).

⁴ Bkz. Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Ekim 2017 Oda Raporu, (KOBİ’LER), Yayın No: MMO/677. Rapor (2017:16) Türkiye’de imalat sanayide faaliyet gösteren işletmelerin %99,4’ünü Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler’in (KOBİ) oluşturduğu belirtilmektedir.

⁵ İşçilerin 5’i Birleşik Metal iş sendikasına, 1’i Türk Metal sendikasına, 4’ü Hak- İş’e bağlı Çelik-İş sendikasına üyedir. 4 işçi ise eskiden sendika üyesi olduğunu söylemiştir.

İşçi Sınıfı Bilinci Kavramı ve Kuramsal Çerçeve

Sınıf üzerine Marksist sosyal bilimciler tarafından yapılan analizlerde; işçi sınıfı bilinci, sınıf çıkarları, sınıf pratikleri, sınıf formasyonu ve sınıf mücadelesi kavramları ele alınmış ve toplumsal değişim süreçleri ile ilişkileri çerçevesinde tanımlanmıştır (Wright, 2005: 20). Bu çalışmada ele alınacak olan sınıf bilinci kavramı en basit ifadeyle işçilerin kendi sınıfsal çıkarlarının, onları elde etme koşullarının farkındalığını ve kolektif eylemlere katılma süreçlerini içerir (Wright, 2005: 21; Ollman, 1972). İşçilerin bilincinin oluşumu üretim ilişkilerindeki konumları ile bağlantılıdır. Nesnel sınıf konumlarını belirleyen, insanların varlıkların toplumsal üretiminde kendi iradeleri ile belirlemedikleri zorunlu olarak kurdukları ilişkilidir (Marx, 2011: 39). Bu bağlamda sınıf tartışmalarının merkezinde nesnel koşullar/yapı ve sınıf bilinci/özne arasındaki bağlantının nasıl kurulacağı sorusu yer almaktadır. Felsefenin Sefaleti adlı yapıtında Marx (2011: 171-172) bu soruna *kendinde sınıf ve kendisi için sınıf* kavramları üzerinden şu açıklamayı getirmiştir:

Ekonomik koşullar ülkenin halk yığınlarını ilkin işçi haline getirir. Sermayenin dayanışması, bu yığın için ortak bir durum, ortak çıkarlar yaratmıştır. Bu yığın, böylece, daha şimdiden sermaye karşısında bir sınıftır, ama henüz kendisi için değil. Ancak birkaç evresini belirtmiş olduğumuz bu savaşım içinde bu yığın birleşir ve kendisini kendisi için bir sınıf olarak oluşturur. Savunduğu çıkarlar sınıf çıkarları olur. Ama sınıfın sınıfa karşı savaşımı, politik bir savaşımdır.

İki önemli Marksist düşünür Lenin ve Lukacs da sınıf bilinci kavramını *kendinde sınıf-kendisi için sınıf* ayrımına benzer şekilde ikilikler üzerinden açıklar. Lukacs (2006)'a göre işçi sınıfı nesnel konumu nedeniyle kendini kolektif olarak örgütleyebilme potansiyeline sahiptir. Bir başka deyişle, Lukacs (2006) işçi sınıfının tarihsel devrimci özne konumunun gerçekleşmesini üretim ilişkileri içindeki konumunun olanaklı kıldığını ileri sürer. Sınıf bilincini, *yanlış/sahte bilinç* ve *doğru bilinç* ayrımları üzerinden ele alan ve *şeyleşme*⁶ ve nesnel konumlarla ilişkili olarak açıklayan Lukacs (2006), yalnızca işçi sınıfının toplumsal ilişkilerin gerçek bilgisine sahip olabileceğini ve doğru/devrimci bilince ulaşabileceğini ileri sürer. *Kendiliğindelik- bilinçlilik* ikiliği üzerinden tartıştığı sınıf bilinci kavramları arasında diyalektik bir ilişki kuran Lenin (1990: 89)'e göre ise işçiler *kendiliğinden sendikal bilinci* geliştirebilir, ancak *kendiliğindelik işçilerin devrimci/siyasal bilince ulaşmasını* sağlayamaz. İşçi sınıfının *kendiliğinden devrimci bir bilinç* geliştirmesinin olanaklı olmadığını, ekonomik mücadelelerin doğrudan siyasal mücadeleye yol açmayacağını bu nedenle öncü partinin gerekli olduğunu ileri sürer.

⁶ "Şeyleşme denen temel fenomeni Marx şöyle betimliyor: Ürünün " meta şeklinde esrerengiz olan şey, bu şeklin insanlara kendi emeklerinin toplumsal karakterini düpedüz emek ürününün nesnel karakteri olarak, bu şeylerin toplumdaki doğal özellikleri olarak yansıtmasıdır" (Lukacs, 2006 :161).

Kendinde sınıf- kendisi için sınıf ayrımında işçilerin nesnel sınıf konumları ile öznel tutumları (nesne- özne ikiliği) birbiriyle ancak dışsal ve mekanik bir biçimde ilişki-ye giren şeyler olarak ele alınırlar (Özuğurlu, 2008: 32). Oysa işçilerin sınıf bilincinin *kendinde sınıftan kendisi için sınıfa* doğru yükselmesi, birinci aşamadan ikinci aşamaya bir sıçramayı ima etmemektedir. Sınıf bilincinin oluşumu bu aşamaları aynı anda içerebilir. Bu Gramsci'nin çelişkili bilinç dediği durumdur. Ona göre bağımlı sınıflar çelişkili bir bilinç (*one contradictory consciousness*) sahiptir: Biri kendi faaliyetlerine için kendi gerçekliklerini sınıflarının çıkar ve isteklerini yansıtan, diğeri ise geçmişten miras aldıkları ve eleştirmeden kabul ettikleridir (Gramsci, 1971: 333). Ayrıca sınıf bilinci çalışmalarını ikilikler üzerinden yapmak, sınıf mücadelesinin ve sınıf deneyiminin sınıf bilincinin oluşumundaki etkilerini anlamamıza yardımcı olmaz. Thompson (1978: 150)'ün belirttiği gibi sınıf ve sınıf bilinci “[...] toplumsal ilişkilerin *birliği* içerisinde, miras aldıkları kültür ve beklentilerle, kadın ve erkekler üretim ilişkilerini *yaşadıklarında*, belirli durumları *deneyimlediklerinde* ve bu deneyimleri kültürel biçimlerde ele aldıklarında ortaya çıkar.”

Bu çalışmada da benimsenen tarihsel materyalist bakış açısına göre; sınıflar oluşturulmuş kategoriler değil tarihsel oluşumlardır. Dolayısıyla sınıfları kavrayabilmek için tarihsel süreçte üretim ilişkileri içindeki deneyimlerine, mücadelelerine bakmak gerekir. Nesnel konumlar bilincin oluşumuna ve işçilerin mücadelesine zemin hazırlamakla birlikte sınıf bilinci ancak bu mücadelenin sonucunda oluşur. Marx (2015: 94) *Alman İdeolojisi*'nde sınıfın oluşumunu “tek tek bireyler, ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunda oldukça bir sınıf meydana getirirler” diyerek ifade etmiştir. Marx'ın bu ifadesi kolektif hareket etmenin ve mücadelenin sınıfların oluşumunda önemini vurgular. Marx'ın bu vurgusuna benzer biçimde, Thompson (2006), *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* adlı eserinde sınıf oluşumu ve sınıf bilincinin gelişmesinde sınıf mücadelesinin önemini vurgular. Bu eserinde aynı zamanda sınıf kültürü üzerine odaklanan Thompson, sınıfın ekonomik olduğu kadar kültürel bir oluşum olduğunu gösterir. Thompson'ın sınıf tartışmalarına önemli bir katkısı da sınıf oluşumu ve sınıf bilinci analizlerinde *deneyim* kavramına yaptığı vurgudur⁷.

Kısacası, sınıf bir yapı değil bir oluşumdur⁸ ve işçiler sınıfsal konumlarına bağlı olarak sömürüyü deneyimler, bu deneyimlerini kültürel kodlarla ifade ederler, sınıf bilinci; öznenin kültürel, ekonomik ve siyasal yapılarla karşılıklı etkileşimi

⁷ Thompson'ın kavrayışında deneyim toplumsal varlık ile toplumsal bilinç arasındaki gerekli bir ara terimdir (Wood, 2001: 109). Üretim ilişkileri ile sınıf oluşumu arasındaki ilişki deneyim ile kurulur. Üretim ilişkilerinin canlı deneyimi aracılığıyla toplumsal bilinç belirlenir ve işçiler bir sınıf olarak davranma eğilimi gösterirler. [...] Deneyim sosyal varoluşun bilinci belirlemesine aracılık eder (Özuğurlu, 2002: 44).

⁸ Buna kaşı bir görüş, Althusser (1994)'in öznesiz tarih, tarihsiz ideoloji anlayışına dayanan yapısalcı yaklaşımıdır. Toplumsal bütünlüğü birbirinden görece özerk olan ekonomik, politik ve ideolojik üç ana düzlemde meydana gelen yapılaşmış bir bütünlük olarak kavrayan *Althusser, Kapitali Okumak* 'da (2007) yapı ve toplumsal formasyon ikilisini daha da geliştirir ve insanların/öznelenin yapılardaki işlevlerin taşıyıcısı olduğunu ileri sürer.

çerçevesinde sınıf mücadelesinin verildiği bir süreç içinde oluşur ve düz çizgisel bir seyir izlemez.

Sınıf bilinci kavramı ve kuramsal çerçeveyi kısaca açıkladıktan sonra kuram ile alanın bağlantısını kurabilmek için işçilerin sınıf bilincinin düzeylerine⁹ ilişkin değerlendirmeler yapılacaktır. Thompson'ın sınıfın oluşumu ve sınıf bilinci üzerine değerlendirmelerine katılmakla birlikte, bu çalışmada tarihsel bir yaklaşım kullanılmamaktadır. Bu çalışmada alandan elde edilen veriler ışığında sosyolojik bir analiz yapılacaktır. Bu bağlamda sosyolojik bir tasnif yapmaya olanak sağladığı için bu çalışmada işçilerin sınıf bilinci analiz edilirken, Gramsci ve Mann'ın kavramsallaştırmalarından yararlanılacaktır. Bu durumda önce bu iki düşünürün kavramlarına açıklık getirmek gerekir. Gramsci (1971: 181) ekonomik- korporatif düzey, ekonomik belirlenimli sınıf bilinci ve hegemonik/devrimci evre olmak üzere sınıf bilincinin ideoloji düzeyindeki gelişimi ile bağlantılı olarak üç evresi olduğunu ileri sürer. İşçi sınıfı kendi içinde seksiyonlardan oluşur. Bu seksiyonlar içinde bir "meslek grubunun üyeleri kendi birliklerinin ve türdeşliklerinin ve bunu örgütleme gereğinin bilincindedir, fakat geniş toplumsal grup örneğinde durum henüz bu değildir" (Gramsci, 1971: 181). Bir başka deyişle, bu farklılaşmalar içinde meslek temelli bilinç ortaya çıkıyorsa bu ekonomik-korporatif düzeydeki bilinçtir. İkinci uğrak, bir sosyal sınıfın bütün üyelerinin çıkar dayanışmasının bilincine ulaştıkları uğraktır- fakat bu dayanışma hala iktisadi alanda gerçekleşir (Gramsci, 1971: 181). Bu düzlemde işçiler kendilerini ülke çapında bir toplumsal kategori olarak gördükleri için ekonomik nitelikli olmakla birlikte farklı bir sınıf bilincine ulaşmışlardır. Üçüncü evre, "kişinin kendi korporatif çıkarlarının, mevcut ve gelecekteki gelişimleriyle, salt ekonomik grubun sınırlarını aştığının ve diğer bağımlı grupların çıkarları haline gelebileceğinin ve gelmesi gerektiğinin farkına vardığı uğraktır" (Gramsci, 1971: 181). Gramsci'nin hegemonik/devrimci bilinç olarak adlandırdığı bu evrede işçi sınıfı, toplumun diğer kesimlerine ilişkin bir ideoloji geliştirir ve sınıf çıkarını bütün toplumun çıkarı olarak tanımlar.

Mann (1973: 13) sınıf kimliği, sınıf karşıtlığı, sınıf bütünlüğü ve alternatif toplum düşüncesini sınıf bilincinin oluşumundaki aşamalar olarak belirtir. Bu aşamalardan sınıf kimliği kişinin kendini işçi sınıfından biri olarak görmesiyle oluşur. Sınıf karşıtlığından söz edebilmek için işçinin kapitalisti ve onun temsilcilerini kendine karşıt olarak algılaması gerekir. Üçüncü aşama olan sınıf bütünlüğü; sınıf kimliği ve sınıf karşıtlığını bütün toplumun ve kendisinin sosyal konumunun belirleyicisi olarak görmesidir. Son aşama ise karşıtı ile mücadele ederek alternatif bir topluma ulaşma arzusu içinde olmasıdır (Mann, 1973: 13).

⁹ Veriler analiz ederken Gramsci ve Mann'ın sınıf bilinci kavramsallaştırmalarından yararlanılacaktır. Ancak, sınıf bilinci, (yanlış bilinçten doğru/devrimci bilince, kendinde sınıftan kendisi için sınıfa) aşamalar olarak ele alınmamaktadır. Coşkun (2013: 51) ve Özüğurlu (2008: 82)'nun analizlerinde bu iki düşünürün sınıf bilinci tasnifini/kavramsallaştırmalarını kullanırken vurguladıkları gibi; sınıf bilincinin aşamaları değil, sınıf bilincinin (farklı) tonlarından bahsedilebilir.

Bulgular: İşçi Sınıfı Bilinci Öğeleri, Örgüt(süzlük) ve Kolektif Eylem(sizlik)

Farklı şekillerde ifade edilmekle birlikte iki düşünürün sınıf bilinci düzeylerine ilişkin kavramsallaştırmalarını üç ana çözümleme düzleminde ele alırsak; ilk düzleme Gramsci'nin ekonomik-korporatif evre ve Mann'ın sınıf kimliği adını verdiği evrelerin senteziyle ulaşabiliriz. Gramsci'nin ekonomik belirlenimli sınıf bilinci ve Mann'ın karşıtlık, sınıf bütünlüğü aşamaları ikinci düzlemi oluşturacaktır. Üçüncü düzlem ise Gramsci'nin hegemonik evre Mann'ın alternatif toplum düşüncesi dediği siyasal/devrimci bilincin ortaya çıktığı uğraktır.

Çalışmada soruları daha kolay oluşturmaya olanak sağladığından Mann'ın sınıflandırmasından yararlanıldı. Bu sınıflandırmaya göre sınıf bilincinin ilk unsuru olan sınıf kimliğine sahip olup olmadıklarını anlamak için işçilere işçi olmayı nasıl tanımladıkları, neden işçi oldukları ve kendilerini hangi insanlara ve kurlara yakın hissettikleri soruldu. Mann'ın sınıf bilincinin ikinci aşaması olan sınıf karşıtlığına ilişkin eğilimlerini anlayabilmek için işçilere patronun kendileri için ne anlama geldiği, zengini nasıl tanımladıkları ve nasıl zengin olduğu sorulmuş ve işin zorluğu, kazanç ve çıkarlar açısından kendilerini patronla kıyaslamaları istenmiştir. Üçüncü aşamada işçilere eşitlik konusundaki düşünceleri, zengin-fakir ayrımının neden kaynaklandığı ve zenginliğin fakirlikle bağlantısını nasıl kurdukları ve Türkiye'deki en önemli sorunun ne olduğu sorularak sorunlara sınıf temelli yaklaşım yaklaşmadıkları anlaşılmaya çalışılmıştır. Sınıf bilincine ilişkin son olarak; işçilerin gelecekte beklenenleri ve mevcut sorunların çözümüne ilişkin önerilerinde Mann'ın sınıf bilincinin son aşaması olarak adlandırdığı "alternatif bir toplum düşüncesi"nin izleri bulunmaya çalışılmıştır.

İşçilerin örgüt(süzlük) ve kolektif eylem(sizlik) konusunda düşünce ve tutumlarının etkileyen faktörleri anlayabilmek için işçilere sendikalı olup olmadıkları, sendikalar hakkındaki düşünceleri, işçilerin birleşmesi ve mücadele etmesi konusundaki fikirleri ve bu konulardaki tutumlarının ne olduğu sorulmuştur.

Sınıf Kimliği

*İşçi olmak şu an mevcut düzende paralı kölelik. (4. İşçi)
Şu anda ben mecburiyetten işçiyim. Emegiğimden başka
satacak hiçbir şeyim olmadığı için. (1.İşçi)*

İşçinin kendini nasıl tanımladığına bakarak, kendi sınıfının dolayısıyla toplumdaki sınıf farklılıklarının bilincinde olup olmadığını anlayabiliriz. Görüşülen işçilerin yaklaşık yarısı işçi olmayı "kölelik, ezilen ve emek" olarak tanımlamıştır:

İşçi olmak şu an mevcut düzende paralı kölelik. Şu an iyiyiz gerçi (sendikalı olduğum için) belli haklarımız var ama ben 10 yıldır çalışıyorum daha önce de OSTİM'deydim. Hiçbir hakkın yok, yani yaşam için gerekli olan hiçbir şey yok sende. (4. İşçi)

İşçi olmayı kölelik olarak görmelerinde çok çalışmalarının, fazla mesaiye zorlanmalarının, emeklerinin karşılığını alamamalarının, çalışma koşullarının kötü olmasının ve bütün bunlar karşısında tepki gösterememelerinin, yani yaşamları hakkında söz sahibi olamamalarının etkili olduğu söylenebilir.

Şahin (2012: 179)'in Denizli ilinde yapmış olduğu çalışmada, işçiler kendilerini tanımlarken sınıfla ilişkili olan kavramlardan nerdeyse hiçbirini kullanmazlarken, Coşkun (2013: 151) maden ve tekstil işçilerine işçi sınıfı denildiğinde ne anladıklarını sorduğunda işçilerin yaklaşık %40'ı "emekçi", "baskı altında çalışan", "sömürülen" gibi sınıf karşıtlığını ifade eden kavramlar kullanmıştır. İşçilerin üçte birinin sendika üyesi olduğu Eskişehir İşçi Profili araştırmasında işçilerin çoğu kendilerini sosyal bir sınıf olarak tanımlamışlardır (Altan ve Ark, 2005: 81). Bizim araştırmamızda ise işçilerin yaklaşık üçte biri sendika üyesi olup, işçi olmayı sınıfsal terimlerle ifade eden işçilerin oranının yüksekliği dikkat çekmektedir. Bu araştırma sonuçlarına bakarak işçilerin kendilerini sınıfla ilişkili olan kavramlarla tanımlamalarında sendikalı olmanın etkisi olduğu söylenebilir. Ancak İşçilerin kendilerini bu sözcüklerle tanımlaması toplumdaki sınıf ayrımlarının farkında olduklarını göstermekle birlikte onlarda sınıf bilincinin olduğunu ve sendikaların sınıf bilincinin oluşumunda etkili olduğunu söylemek için yeterli olmaz. Bununla birlikte bu yanıtı veren üç işçinin devrimci siyasal bilince, Mann'ın adlandırmasıyla alternatif toplum düşüncesine Gramsciyen anlamda hegemonik bilince sahip olduğunu da belirtmek gerekir.

İşçiler emeğinin karşılığını alamamanın yanı sıra toplumda bir saygınlığı olmadığı için de işçi olmaktan memnun olmadıklarını belirtmektedir. Bu işçiler işçi olmayı genellikle "perişanlık", "değer verilmeyen insan" ve "hamallık" gibi olumsuz anlamlar yükleyerek tanımlamaktadırlar. İşçi olmayı hayvanla kıyaslayarak tanımlayan işçinin söyledikleri meselenin maddi boyutunun ötesinde daha derin bir yarayı işaret etmektedir:

İşçi olmak çok zor bir şey demek. Zincirin en son halkası ilk etapta gözden çıkarılan, ezilen, emekçi sizsiniz maaşınızı almadan devlete tıkr tıkr vergi veren yine sizsiniz. İşçilik kötü bir şey ya! kapıdaki köpeğin bile geçerken herkes başını okşar ama işine gelmediği zaman sevilmez işçi. (16. İşçi)

Çalışmak işçilerin kendilerini tanımladıkları bir diğer kavram olmuştur. Sınıfsal konumlarını, kimliklerini çalışmaya indirgeyerek açıklayan işçiler işçi olmaktan memnun olmamakla birlikte bunu doğal görmekte, dolayısıyla kaderci bir bakış açısıyla kabullenmektedirler:

İşçi olmak iyi bir şey değil de nasıl tarif edeyim. Herkes patron olacak diye bir şey de yok. Ben de isterdim ama bu iş biraz da nasip işi Allah yürü ya kulum dediğinde kimse tutamaz. İşçi olmak belli bi ücret karşılığı çalışmak. (24. İşçi)

Görüşülen işçilerin çoğu işçi olma nedenlerini içinde buldukları koşullara bağlı olarak açıklamakta ve “mecburiyetten işçi olduk” şeklinde ifade etmektedir:

İşçi olmak kısacası kölelik demek. Mecbur hayat şartları ne bileyim ben böyle olacağını hiç düşünmemiştim ben köyümde daha güzel geçinirim diyordum olmadı köyümüzde. Köyün halini biliyorsun abla; inekle ilgileniyor babamgil. İneğin sütü para etmedi, daha da kötüye gitti babamgil yani durumları iyi olmadı. İnekleri satmak zorunda kaldılar. Tarla vardı tarlaya buğday arpa ekiyorduk o para etmedi yani mecbur kaldık buraya gelmeye.(6. İşçi)

Toplumdaki eşitsizlikleri, maddi koşulların etkisini gizlemek için liberal ideoloji başarı ve başarısızlığı bireye bağlar. Zira, görüşülen işçilerin çoğu işçi olmalarından kendilerini sorumlu görmektedirler, çünkü okumamışlardır. Dolayısıyla okumayanların işçi olmalarını doğal ve kaçınılmaz olarak görmektedirler. İşçi olmayı kendi öznel durumları ile ilişkilendirmeleri, hayat şartlarını sorgulamadan kabullenmeleri toplumsal ilişkileri, kendilerini egemen sınıfın fikirleri etkisi altında kalarak değerlendirdikleri yani egemen sınıfın düşüncelerinin egemenliğini gösterdiği söylenebilir. Bu durum nesnel yapısal koşulların etkisini görmeye yol açmaktadır.

İşçilerin genellikle memur olmaya özendikleri söylenebilir. Ancak bazı işçiler memur olmaya özenirken aynı zamanda memurları da eleştirmektedir. Memurlara bakışları çelişkili bir durum göstermektedir. Kendilerini memurlarla kıyaslayan işçiler genelde memurların aldığı parayı hak etmediğini düşünmekte ancak memur olmayı şanslı olmak, saygın olmak gibi pozitif anlamlarla tanımlamaktadırlar. Günümüzde eğitim derecesinin yetenekli olduğunuzun bir belgesi olması ve daha değerli görülen işler yapabileceğiniz anlamına gelmesi ve toplumda buna gösterilen saygı hayatın kendisi olmuştur. Yeteneğin nasıl ve ne düzeyde olması gerektiğine kimin kültürlü kimin kültürsüz olduğuna yönetici sınıf karar verir (Sennett ve Cobb, 1972: 269). Bu bağlamda eğitsel ve kültürel sermayeden yoksun olmanın işçilerin gizli bir yarası olduğunu söylenebilir. Bu nedenle çocuklarının okuması kendilerinin arzuladıkları bir yaşam standardına kavuşmaları açısından önemli olmasının yanı sıra daha iyi koşullarda çalışacakları ve toplumda bir saygınlık elde edebilecekleri düşüncesinden dolayı önemli görülmektedir.

Sınıf kimliğinin oluşumunda önemli bir etken de işçilerin çalışma arkadaşları ile işyeri içinde bir dayanışma içinde olmaları ve işyeri dışında görüşmeleridir. İşçi sınıfı bilinci hem işyerinde hem de işyeri dışında girilen ilişkiler, deneyimler ve kültürel değerlere göre şekillenir. Dolayısıyla işçilerin kendilerini tanımlama biçimleri üretim sürecindeki hiyerarşik ilişkiler, yerel statü yapıları ve gündelik yaşam pratikleri tarafından belirlenir (Lockwood, 1975: 21). Birleşik Metal-İş sendikasına üye olan işçiler işyeri dışındaki görüşmeleri bire bir ilişkiden ziyade işyeri genelini kapsayan ve düzenlilik arz eden bir şekilde yaptıklarını belirt-

mişlerdir. Bu aktivitelerin sendikalı olduktan sonra başladığını belirten sendika temsilcisinin anlattığına göre pikniğe, kamp yapmaya gitmelerindeki temel amaç birbirlerini sosyal yaşamlarında da tanımak, dayanışmayı geliştirmek ve örgütlülüğü sürdürülebilmektir. Bu işçilerin çalışma koşulları, gündelik yaşamları ve siyasi konularda eleştirel bir tavır içinde olduğu görülmektedir.

İşçilerin kendilerini kimlere ve hangi kurumlara daha yakın hissettikleri sorularak sınıfları ile bağları ve yapıları bakışları anlaşılmaya çalışıldı. İşçiler arasında kendilerini işçi arkadaşlarına, emekçilere ve ezilen kesime yakın hissettiklerini ifade edenler olmuştur. İkinci sırayı aileye duyulan yakınlık alırken üçüncü olarak düşüncelerinin uyduğu kişileri ve işyeri dışındaki arkadaşlarını kendilerine yakın hissettiklerini söylemişlerdir. Kendilerini işçi arkadaşlarına yakın hissettiğini belirten işçiler bunu genellikle uzun süre birlikte olmalarına bağlarken, bazı işçiler sınıfsal bir yakınlıktan söz etmiştir. Görüşülen işçilerden sadece birisi kendisini işçi sınıfının partisine yakın hissettiğini belirtmiş işçilerin çoğunluğu kendilerini hiçbir kuruma yakın bulmadığını ifade etmiştir.

Sınıf Karşıtlığı

Patron diyince bir asalak, sırtımızdaki bir kene aklıma geliyor. (1. İşçi)

Patron sömüren insan, patron istemese de sömürüyor. (27. İşçi)

Sınıf kimliği ve sınıf karşıtlığı diyalektik olarak etkileşim içinde olduğundan birbirlerini karşılıklı olarak güçlendirirler. Dolayısıyla işçi karşıtını tanımlarken kendisini de tanımlamış olur (Mann, 1973: 13). Bu nedenle işçilere “Patron sizin için ne anlama geliyor/ne ifade etmektedir?” sorusu soruldu. Soruya bazı işçiler; “asalak, kene, sömürgeci ve emek hırsızları yanıtlarını verirken işçilerin çoğunluğu patronu işveren, ekmek kapısı, karnımızı doyuran, işçinin babası” gibi terimlerle ifade etmiştir.

Patronu pozitif ve olumlu sözcüklerle tanımlayan işçiler arasında işçi olmayı, kölelik, ezilen, emek, emekçi ve alın teri gibi kavramlarla açıklayan işçilerin de bulunması dikkat çekmektedir. Bu durum Mann’ın yaklaşımıyla açıklanırsa bu işçilerde sınıf karşıtlığının olmadığı, Gramsci’nin kavramsallaştırmasıyla çelişkili bir bilince sahip oldukları söylenebilir. Ancak bazı işçilerin işvereni nötr ya da olumlu sözcüklerle tanımlamasında söylediklerinin işveren tarafından duyulabileceği kaygısını taşıyor olmalarının etkisini de göz ardı etmemek gerekir.

Araştırmada dikkat çeken bir konu da çalışma koşullarından memnun olmadıklarını, emeklerinin karşılığını almadıklarını ifade eden ve patronu “zengin”, “yaşamı kolaylaştıran olanaklara sahip”, “güç sahibi kişi” vb. olarak gören işçilerin yarısının “patron olmanın zor olduğunu”, yaklaşık dörtte birinin ise “işçi olmanın da patron olmanın da zor olduğunu” söylemeleridir. Patron olmanın işçi olmanın daha zor olduğunu düşünen işçiler bunun nedenini “işçi çalıştırmanın zorlu-

ğu” ve “bütün gün işi düşünmek” olarak açıklamaktadırlar.

Yukarıda değinildiği gibi kendilerini patronla kıyasladıklarında işçilerin yarısı patron olmanın daha zor olduğunu belirtirken memur olmayı daha rahat ve kolay olarak nitelendirmektedirler. İşçi olmanın zorluğunu sınıfsal bir değerlendirmeye tabi tutmadıkları gibi bağımlı sınıflar arasında mukayese yapmakta ve daha çok memurlara karşı bir tepki duymaktadırlar. Bu düşünce ve tutumlarında patronlara kıyasla memurların yaşam tarzını görmelerinin ve onların yaşam tarzına özenmelerinin bir etkisi olduğu söylenebilir.

Görüşülen işçiler arasında işçi ve patronun çıkarlarının ortak olduğu düşüncesi yaygındır. Bu ortaklık genelde ikisinin de para kazanma isteği ile açıklanırken bazı işçiler bir tarafın varlığının diğeri ile mümkün olduğunu ifade etmektedir:

Çıkarları ortaktır. Ben çalışırsam o kar kazanır ben kazanırım. Ben çalışmazsam ona da zarar. (18. İşçi)

Tabi ki ikisi de birbirine bağlı. (12. İşçi)

Ancak bu düşünceleriyle kapitalist üretim ilişkilerindeki nesnel bir gerçekliği olağan olduğu kabulüyle dile getirmektedirler. Bir başka deyişle bu gerçekliğin olağanlaştırılması ve içselleştirilmesi mülkiyet ve sömürü ilişkilerinin farkında olunmadığının bir ifadesidir. İşçilerde patron kazanınca işçilerin de kazanacağı düşüncesi hakim denilebilir. Bu düşüncelerinin temelinde genel olarak patron kazanınca maaşlarını alabilecekleri ve fazla mesaiye kalarak ek gelir elde edebilecekleri düşüncesi yatmaktadır.

Patron kazanınca işçi kazanmaz diyen bazı işçiler bunu patronun kişisel bir özelliği olarak yorumlamaktadır:

Öyle diyolar ama yok değil. Diyolar ki; biz çalışırız hep beraber çalışcaz, hep beraber yiyeceğiz. Değil. Çünkü insanlar çok para kazanınca değişiyö. (8. İşçi)

Yaşamlarını devam ettirebilmelerinin işverenlerinin kazanmasına bağlı olduğunu düşünmeleri sınıf bilinci gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir.

Genellikle sendikalar ve işçi sınıfı bilincinin birbirini pozitif yönde etkilediği düşünülmektedir. Ancak bu çalışmada sendikalı işçilerin çoğunun işveren kazanınca kendilerinin de kazanacağını düşünmesi vurgulanması gereken bir noktadır. Sendikalı olmak sınıf bilinci düzeyinde neden bir etki yaratmamaktadır? Bu soruya sendikaların yapısına bakarak yanıt vermek gerekirse görüşülen işçilerin üye olduğu sendikaların işçilerle kurduğu ilişki sadece ücretleri nedeniyle olup, sendika ücretlere zam talebinde bulunan bir aracı konumundadır. Sendikalar işçilere sınıf çıkarları konusunda bir bilgilendirme dahi yapmamaktadır. Ayrıca sınıf bilincinin oluşumunda etkili olabilmesi için sendikaların üretim sürecindeki ilişkilerin yanı sıra işçilerin işyeri dışındaki yaşamında yer alması da gereklidir. Çünkü sınıfın oluşumu işyeri ve işyeri dışındaki yaşamda gerçekleşir. Üretim

mekanları işçilerin nesnel sınıf konumlarını oluştururken sınıf bilincinin oluşumunda gündelik hayatta bulunulan mekan, kültürel yapılar, dinsel kurumlar vb. etkili olmaktadır. Dolayısıyla işyeri ve işyeri dışındaki yaşamın nasıl örgütlendiği, işçilerin toplumsal ilişkilerinin biçimi bilincin oluşmasında önemlidir. Zira Katznelson (1992: 250-256)'ın İngiliz ve Amerikan sendikaları arasında yaptığı karşılaştırmada Amerikan sendikalarının aksine İngiltere'de sendikaların işçilerin işyeri dışındaki yaşamlarına hem mekansal olarak hem de gündelik hayat pratiklerinde dahil olmasının sınıf bilincinin gelişimi üzerinde olumlu bir etki yaptığını göstermektedir.

“İnsanlar ortak deneyimleri sonucu olarak aralarındaki çıkarların özdeşliğini, çıkarları kendininkilerden başka (ve genellikle karşı) olanlara göre duyumsar ve ifade ederlerse o zaman sınıf oluşur” (Thompson, 2006: 40). Deneyimin sınıf oluşumundaki önemini bazı işçiler şu şekilde anlatmaktadır:

O (sağ görüşlü ve sendikaya karşı olduğu söylenen işçi) biraz anlamış mesela nasıl anlamış birleşmemiz gerektiğini anlamış. Mesela şimdi yıllık izne gideceğin zaman izin paran var 250 TL mi 300 mü öyle bişey bu gitmiş izin parasını almaya (patron) siz o zaman sendikali değildiniz böyle bi hakkınız yok demiş. Şimdi o sendikayı biraz savunuyo. İnsanlar zaten başına gelmediği zaman bişey anlayamazlar. Ne kadar anlatırsan anlat o adama bi senedir anlatılıyor o zaman fark edince akl başına gelmiş. (4. İşçi)

Ben hiçbir işçiye devlet burjuvazinin zenginlerin devleti diyerek onun öyle olduğuna ikna edemem. Burada bir grev yapıp devlet polisini buraya diktiğinde işte o adam (işçi) o zaman anlar; devlet patronları koruyor, işte devlet kimin yanında. Yani söylemler pratikte hayat bu-labiliyor ancak. Onu yaşamadan olmuyor. (1. İşçi)

Sınıf Bütünlüğü

Bizim için adalet de yok, mülk de.

Her şey zenginler için. (29. İşçi)

Bireylerin kendi sınıf konumlarının, bu konumlara uygun sınıfsal çıkarların farkına varması olarak tanımlanabilecek sınıf bütünlüğüne görüşülen işçilerin sahip olup olmadıklarını anlamak için işçilere kime zengin dedikleri sorulduğunda işçilerin yarısı evi, arabası olan, istediği yaşamı süren insanları zengin olarak adlandırmıştır. İşçilerin evi, arabası olanı zengin olarak tanımlaması Türkiye'de kent yoksulluğunun kültürel ve siyasal formasyonunu çözümlemeyi amaçlayan

araştırmada (Bora vd., 2011) görüşülen kişilerin verdiği yanıtlarla örtüşmektedir. Bu araştırmadaki bulgulara göre Erdoğan (2011: 51)'in "kimin zengin olarak düşünüldüğü konusunda da toplumsal hayat pratiklerinin sınırlılığı, ampirizm ve sembolik evrenin kapanımı kendini gösteriyor" yorumuna katılmamak mümkün değil.

Bu araştırmada görüşülen işçilerin yaklaşık yarısı ise gönlü zengin olana zengin demektir. Maddi sıkıntı çekerken ve emeklerinin karşılığını alamadıklarını söylerken aynı zamanda zenginliği gönül zenginliği gibi manevi içerikli kavramlarla ifade etmeleri para ve mülk sahibi olan insanlara yöneltilmiş bir eleştiri ve savunma mekanizması olarak yorumlanabilir. "Maddi olarak zengin olanlar nasıl zengin olmuştur?" sorusuna bu işçilerin "işçi hakkı yiyerek, çalarak, haram yiyerek" şeklinde yanıt vermeleri bu yorumu desteklemektedir:

Mesela patronlar çoğu yalan söyleyerek, çalarak; işçiden alıyor, mal-zemedenden alıyor, işçinin zamanından alıyor. Çalıyor da alıyor çalmanın sınırı yok. Mesela kendi köylüm bir ay bekletti. Kış günü Ocak ayındayız. Yeminle söylüyom ben eve gittiğimde iki yorganla yatıyordum. İnşaatla çalışıyoz betonlar çukulu duvarlar örülü değil, ceryanda kalıyoz. O şekil adam bizi hergün yarım saat daha fazla nasıl çalıştırırım onun derdinde. (32. İşçi)

Kara para aklayarak ya da insanın sırtından çok kişi kazanıyo. O kadar zor durumda insanlar var ki misal bi işeyrine gidiyo patron bakıyo bu adamın kesin işe ihtiyacı var diyo ben buna ne kadar az para versem kabul edecek. Şeklinden biliyo çünkü. Emeğinin karşılığını vermeden o insanları sömüren de çok. (14. İşçi)

İşçiler genellikle orta sınıf yaşam tarzına sahip olanları parasal anlamda zengin olarak görürken, nasıl zengin olduğunu çoğunlukla sermaye sınıfının zengin olma yolları ve güç odaklarına (iktidara ve cemaate) yakın olmak üzerinden açıklamaktadır:

Günümüzde çalışarak zor. Eskiden çalışarak. Günümüzde birinin yanına geçeceksin güç odaklı, yani güç kimdeyse ekonomi onda. (13. İşçi)

Genelde ihaleye fesat katacaksın, tanıdığın siyasetçiler olacak, Bakanlarla ahbablığın olacak. (25. İşçi)

Zengin televizyonda izlediğimiz sanatçılardır. Ben iş adamlarına sanayicilere zengin demiyom. Onlar bi şekilde emeğinin karşılığını almış. Ticaret yapmış. Onlara zengin demek bana ters. Yoksul da değil. Küçük bi işyeri açmış onu büyütmüş. Mesela Sabancılar. Bu insanlar

işçisine değer vermiş. İşçisinin sosyal haklarıyla işçisi de ne yapmış onları kalkındırmış bi yere getirmiş. Ama dediğim gibi sinema sanatçısı bi bölüm oynuyo 60 milyar, 70 milyar, 100 milyar duyuyoruz. Bence bunlar zengindir, hem de hiçbirşey yapmadan. **(9. İşçi)**

Ancak bazı işçiler çalışarak zengin olunacağı düşüncesiyle zenginliği bireysel yetenek ve çabaya bağlamaktadır. Ayrıca “miras kaldıysa ve bunu iyi değerlendirdiyse zengin olmuştur” diyen işçiler de bu gruba dahil edilebilir. Bu bağlamda miras yoluyla zengin olunmasını sorgulamadıkları, sınıfsal eşitsizlikten ziyade bireysel farklılıklar üzerinde durdukları söylenebilir.

Görüşülen işçilerin çoğu zenginliğin haksızlıkla elde edildiğini söylemektedir. Bazı işçiler ise zenginliğin tek bir yolu olmadığını haksızlıkla, çalışarak ya da miras yoluyla olunabileceğini belirtmektedir. Bu bağlamda işçilerin zengin tanımı ve zenginlerin nasıl zengin olduğuna ilişkin açıklamaları belirsizlik ve çelişkili bir bilinç durumunu göstermekte denilebilir.

İşçilere “Sizce Türkiye’de yoksulluk var mı?” denildiğinde iki işçi hariç “var” yanıtı verilmiştir. İşçilerin yarısı yoksulluktan hükümetleri sorumlu tutmaktadır. İşçilerin bir kısmı ise yoksul olmasından kişinin kendisinin sorumlu olduğunu düşünmektedir. Görüşmelerde dikkat çeken bir nokta da bu işçilerden bazılarının çalışan birinin yoksul olamayacağını söylemeleri ve kendilerini yoksul olarak görmemeleridir:

*Türkiye’de yoksulluk yok aslında. Adam 5 milyar maaşım olsun masa başında çalışayım diyor. Yoksul olanlarda çalışmayanlar. [...]Fakir olup da açlıktan ölen var mı bu ülkede. **(18. İşçi)***

*Türkiye’de yoksulluk yok. Gariplik ayrı. Benim gibi kişiler yoksulum diye gözüküyo bence değil. Bi kişi hasta değilse başında erkek varsa bence yoksul değil. Organize Sanayi’de vasıfsız eleman bile 1.750’ye iş bulur (geçinmesi için yeterli mi?) Yo en az 2.500 olması lazım.[...] Durumu iyi olmaz ama yoksul da olmaz. **(11. İşçi)***

“Marx, burjuva toplumunun bir gerçekliğini, sermaye birikiminin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimini, kapitalizmin genel yasası olarak ilan eder. Bu yasanın toplumsal sınıflar açısından *ikili anlamı* zenginliğin yoksullukla birlikte biriktiğidir” (Köse ve Bahçe, 2009: 400). Ancak işçiler yoksulluğu toplumsal bir sorun olarak görmekle birlikte çoğu bunun sistemle bağlantısını kurmamaktadır. İşçilerin zengin-yoksul ayrımını sınıfsal bir perspektifle değerlendirip değerlendirmedikleri “Birilerinin zenginliği için birilerinin yoksul olması gerekir mi? Sizce bazılarının zengin bazılarının yoksul olması doğal mı, yoksa adaletsiz bir durum mudur?” sorusuna verdikleri yanıtlardan da anlaşılmaktadır. İşçilerin yaklaşık yarısı birilerinin zengin olması için birilerinin yoksul olması gerekir derken bu işçilerin bir kısmı bunu kapitalist sisteme bağlı olarak açıklamaktadır. Bir başka

deyişle, sadece birkaç işçi yoksulluğu sınıfsal bir bakış açısıyla sorgulamaktadır. Zengin olmanın birilerinin yoksulluğu ile mümkün olacağını söyleyen işçilerden bazılarının bunu doğal bulması ve aynı zamanda yoksulluğundan kişinin kendisini sorumlu tutması tutarsızlık göstermektedir.

Bütün veriler dikkate alınarak işçilerin çoğunun yoksulluğun sınıflı bir toplum yapısından kaynaklandığını düşünmedikleri, işçilerin büyük bir kısmının işverenlerin zengin olmasına değil, zengin olma biçimine karşı çıktıkları ve özellikle günümüz Türkiye'sindeki zengin olma yollarını eleştirdikleri söylenebilir.

Sınıf bilincinin oluşumunu anlayabilmek için önemli değişkenlerden birisi de işçilerin eşitsizlik algılarıdır. Görüşülen işçilerin hepsi Türkiye'de insanlar arasında eşitlik olmadığını söylemektedir. İşçilerin birçoğu en önemli eşitsizliğin; “zengin-fakir, gelir dağılımı ve işçi-patron arasında” olduğunu belirtmektedir. Bu işçilerden birisi en önemli eşitsizliği ve bunun nedenini şu sözlerle ifade etmektedir:

Sınıfların olduğu bi yerde eşitlik diye bir şey olmaz zaten, hiçbir anlamda olmaz. En önemli eşitsizlik sınıfsal eşitsizlik; dünyada da böyle zaten. Kapitalist sistem egemen olduğu için şu veya bu şekilde bir eşitsizlik göreceli de olsa var. Kadınlar mesela üçüncü olarak kadın oldukları için de ezilebiliyorlar. Mesela bir kadın işçi ne bileyim cinsel taciz, düşük ücretler. Kürtler eziliyor bu ülkede, farklı etnik kimlikte olanlar eziliyor, dinsel kimlikleri olanlar eziliyor. Bu devletin ve sistemin dayattığı bir şey var; Türk olacaksın, Sünni olacaksın ve erkek olacaksın. Onun dışındakiler her halikarda eziliyor. Ama ilk ve temel eşitsizlik sınıfsal. (1. İşçi)

Dinsel-mezhepsel eşitsizlik yaşadım diyen işçilerin çoğunluğu Alevi olmalarından dolayı sorun yaşadıklarını dile getirmektedir:

Mesela ben Tuzluca mahallesinde oturuyorum. Tuzluca Alevi bir mahalle. [...] Salı günü akşamı rutin kontrol vardı. [...] Nüfusu ne kadardır 4 bin 5 bin Tuzluca'nın, şimdi bine yakın polis var rutin kontrolde. (4. İşçi)

En önemli sorun olarak birinci sıraya konulmamakla birlikte adaletsizlik işçilerin çoğunun dile getirdiği bir problemdir. Bunların dışında işçiler düşük oranlarda da olsa en önemli eşitsizliğin “siyasal, cinsiyet ve statüye dayalı” olduğunu belirtmişlerdir.

Kapitalizmde mülkiyet, piyasalar aracılığıyla elde edilmektedir. “Locke'un “ahlaki” olarak tanımladığı kendi bedenine sahip olma hakkının başka mülke “özgürce” devredildiği yerdir piyasa (Locke, 1997: 306-307). Adalet mülkün temelidir(!); lakin insan kendi mülküne, yani yaratıcılığına, yani kendi emeğine yabancılaşmıştır” (Köse ve Bahçe, 2009: 393). “Türkiye'de insanlar arasında eşitlik yok” di-

yen işçi benzer bir ifadeyle şöyle demektedir:

Adliyede şöyle yazar “Adalet mülkün temelidir”. Bizim için Adalette yok mülk de, her şey zenginler için. (29. İşçi)

İşçilerin toplumsal sorunlarla ne kadar ilgili oldukları ve bu sorunları nasıl yorumladıklarını anlamak için yöneltilen bir diğer soruya verilen yanıtlar değerlendirildiğinde işçilerin büyük bir kısmının Türkiye’deki en önemli sorunu ekonomi kaynaklı olarak gördüğü ve ağırlıklı olarak işsizliğe vurgu yaptıkları söylenebilir. Erbaş (1993: 182) ve Şahin (2012)’in çalışmasında da yoksulluk ve işsizlik Türkiye’deki önemli sorunlar olarak görülmektedir. Ancak işçilerin çoğunun bu sorunları sınıfsal bir perspektifle değerlendirdiklerini söylemek mümkün görünmemektedir. Bu çalışmada ulaşılan sonuca Şahin (2012: 200)’in çalışmasında da ulaşılmış olup, bu tespitler Erbaş (1993)’in nesnel sınıf konumlarının Türkiye’deki toplumsal sorunları değerlendirme açısından anlamlı olmadığı saptaması ile örtüşmektedir.

En önemli sorun adaletsizlik, “hükümetin ayrıştırıcı politikaları” ve “yönetim” diyen işçilerin yanı sıra Türkiye’de sosyo-ekonomik ve siyasal birçok konuda sorun olduğunu vurgulayan işçiler de bulunmaktadır.

Şahin (2012: 200)’in çalışmasında, işçiler arasında, terör Türkiye’nin en önemli sorunu olarak görülürken, bu çalışmada görüşülen işçiler terörü Türkiye’nin en önemli sorunu olarak ifade etmemiştir. Bunda görüşülen işçilerin öznel değerlendirmelerinin, hukuki ve ekonomik alandaki sorunların son yıllarda artmasının ve işçilerin kendi yaşamlarını direkt etkileyen sorunları öncelikli ve en önemli sorun olarak görmelerinin etkisi olduğu söylenebilir.

Alternatif Toplum Düşüncesi

Karl Marx’ın bir sözü var ya; işçi sınıfının zincirlerinden başka kaybedecek hiç birşeyi yok. (27. İşçi)

İşçilerin gelecekle ilgili beklentileri, yaşamlarında eksikliğini duydukları şeyler ve bunların nasıl giderilebileceğine ilişkin sorularla mevcut durumlarını değiştirme isteklerinin olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca işçilerin sorunların çözümünü bu sistem içinde arayıp aramadıkları ve sorunlarını bireysel yollarla ya da mevcut kurumlar aracılığıyla çözmeyi düşünüp düşünmedikleri sorgulanarak işçilerin alternatif bir toplum düşüncesine sahip olup olmadıkları konusunda ipuçları elde edilmeye çalışılmıştır. İşçilerin yanıtları iktidar ve devletten beklenti içinde olduklarını göstermektedir. Adalet, daha rahat ve huzurlu bir yaşam isteği öne çıkan beklentilerdir. İşçilerin beklentilerinin bu konularda yoğunlaşması toplumun genelini ilgilendiren konularda bir mutsuzluğun göstergesi olarak yorumlanabilir. Düşük oranda olmakla birlikte işçiler gelecekte beklediklerini asgari ücretin yükseltilmesi ve işçi lehine politikalar izlenmesi

olarak ifade etmiştir. Bazı işçilerin hükümet ve devletin aynı şey olduğunu belirtmelerinin yanı sıra milletvekillerinin gelirlerini ve sahip oldukları imkanları eleştirmeleri de dikkat çekmektedir:

Milletvekilleri 2 yıl 5 yıl çalışıp süper emekli oluyorlar. Oysa biz işçiler 25-30 sene çalışmayla. Beklentim 25 yıl çalıştıysa SSK'sı yattıysa o adamı emekli et. Yaş bekliyorsun. [...] zamanında Cumhurbaşkanı ben buraya Hazreti Ömer'in adaletini dağıtmaya geldim. Taa Van'da Ahmet'in koyunu kayboldsa cenabı rabbim benden soracak diyodu. Oysaki şimdi Van'daki Ahmet amcanın sürüsü gitmiş. (31. İşçi)

Gorman (2000: 693-717)'in Amerika'da orta sınıf ve işçi sınıfı aileleri üzerine yapmış olduğu çalışma işçilerin gelecekte umutlu olmadığını göstermektedir. Benzer şekilde görüşülen işçilerin çoğunluğunun iktidar ve devletten beklentileri olmakla birlikte az sayıda işçinin bu kurumların beklentilerini gerçekleştireceğini düşünmesi, karamsar bir tutum içinde olduklarını göstermektedir. İşçilerin bir kısmı kendilerini koşullara uyarlayarak ya da çalışarak bu eksikleri giderebileceklerini belirtirken, bazı işçiler bu eksiklerin giderilemeyeceğini düşünmektedir:

Çok şükür sağlığımız yerinde maddi eksikler için de ayağımızı yorganımıza göre uzatmak için mücadele veriyoruz. (15. İşçi)

Aile olarak giderilebilir. Ailede birkaç kişi çalışırsa kısmen ihtiyaçlar giderilebilir. (13. İşçi)

Öbür tarafta gidereceğim, bakalım. Bu dünyada umudumu kestim. (24. İşçi)

Çok az sayıda işçi alternatif bir toplum yapısı ile bu eksikliklerin ortadan kalabileceğini ileri sürmektedir:

Kendim için bişey istemiyorum. Bu şeyde zaten kendin için bişey istemeyeceksin. Sonuçta bi mücadele içindeysen bu herkesi kapsayan bir şey [...] emekçilerden yana, böyle bi dünya kurulabilir ya insanlar bilinçlendikten sonra herşey olur. Bilinçlenmeyi biraz tecrübe biraz bizden öncekilerin öğretmesiyle [...] zor bi ihtimal ama umut fakirin ekmeğidir. [...] Umut etmek bile çok güzel öyle bişeyin olmasını o açıdan söyledim. (4. İşçi)

İşçilerin gelecekte beklentileri ve sorunların çözümüne yönelik düşünceleri genel olarak alternatif bir toplum düşüncesinden ziyade sosyal devlet arayışı içinde olduklarını göstermektedir. Erbaş (2017: 24)'a göre işçilerin haklarını kendi mücadeleleri ile kazanmaktan ziyade devletten bir beklenti içinde olmalarının kökeni eskiye dayanmakta, bunda "imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış toplum" nos-

yonunun yerleşmesinin önemli etkisi bulunmaktadır. Görüşülen işçiler de devletten haklarını vermesini beklemektedir.

Örgüt(süzlük)

Sendikalar güzel hak aramıyorlar, sesini çıkaramıyorlar. (26. İşçi)

İşlerin örgütlenerek haklarını elde edebilmesinde ve çalışma yaşamındaki olumsuz koşullara tepki gösterebilmesinde önemli araçlardan birisi sendikalardır. İşçilerin dayanışma ve işbirliğini geliştirecek, işçiler arasındaki rekabeti kırarak bir mekanizma olan sendikalar kapitalizm için tehlikelidir (Engels, 1997: 292-293; Marx ve Engels, 2002: 53). Sendikalar ekonomik kazanımlar elde edilmesinden çok örgütlü mücadele alanı olması nedeniyle önemlidir. Ancak 1980 sonrası tüm dünyada sendikaların güç kaybına uğraması işçilerin mücadele araçlarından birisinden yoksun kalmalarına neden olmuş ve emek mücadelesini olumsuz yönde etkilemiştir. Sendikaların güç kaybetmesinin nedenleri arasında; post-Fordist süreçte uluslararası rekabet, çok uluslu şirketler yoluyla uluslararası nitelik kazanan üretim zincirleri, sermayenin uluslararasılaşması, istihdamın sektörel değişimi, teknolojik gelişmeler, üretimin esnekleşmesi, farklı çalışma türlerinin ortaya çıkması, sendikal haklara yönelik olumsuz hukuki düzenlemeler, sendikaların yaşanan gelişmelere uygun stratejilerle karşılık verememesi, hükümet ve işverenlerin sendika karşıtı tutumları (Bernaciak vd., 2014: 17; Kağınçoğlu ve Uçkan 2009: 37; Selamoğlu, 2003:67-68) sayılabilir.

Sendikaların güçsüzleşmesinde ve üye kaybında, dolayısıyla kolektif direnişlerin azalmasında yukarıda aktarılmaya çalışılan dışsal faktörlerin yanı sıra sendikaların yapısı ve işçilerin sendikalara ilişkin algı ve tutumlarının da etkisi olmuştur. Bir başka deyişle, bu süreçte, emekçileri ve sendikaları olumsuz etkileyen gelişmeler karşısında sendikalar etkili bir tavır ve strateji geliştirmedeği gibi işçi sınıfından uzaklaşmıştır. Bu mesafenin oluşmasında küreselleşmenin sınıf mücadelesinin nesnel temelini dönüştürmesinin (Harvey, 1999: 177) yanı sıra Türkiye’de sendikal bürokrasinin artmasının ve sendikaların yozlaşmasının önemli bir etkisi olduğu söylenebilir. “Sendikalardaki yozlaşmanın başlıca nedeni de *profesyonellik*”[...] “Mesleği sendikacılık olan biri için asıl kaygı, kendi konumunu, statüsünü ve çıkarlarını güvence altına almak, velhasıl *iktidarda kalmaktır*. Sendika büyüdükçe bürokrasinin de gücü artar” (Başkaya, 2015: 302). Bu bağlamda sendikaların güçsüzleşmesinde ve üye kaybında hem dışsal hem de içsel faktörlerin etkisi olduğu söylenebilir. Sendika yöneticileri sosyo-ekonomik açıdan işçi sınıfından uzaklaşıp sermaye sınıfına yaklaşırken, işçiler de sendikalardan uzaklaşmış ve aradaki mesafe açılmıştır.

Çalışmamızda bu faktörlerin etkisini anlamak için işçilere sendikalı olup olmadıkları ve sendikalar hakkındaki düşünceleri sorulmuştur. Bazı işçiler sendika hakkında bir fikirlerinin olmadığını söylemiştir. İşçilerin çoğu hak mücadelesin-

de teorik olarak sendikayı gerekli görürken, sendikaları pratiklerinden ve/veya eylemsizliklerinden dolayı ciddi şekilde eleştirmektedirler. Eleştiriler sendikaların rant aracı olması, işverenle işbirliği yapması ve işçi haklarını savunmaması noktalarında yoğunlaşmaktadır:

Mesela şu anda bir sürü sendika var; Metal iş, Türk iş var da var. Halbuki tek bi sendika olsa daha başarılı olur. Çünkü sendikalar da kendi aralarında çatışıyorlar. Müthiş rant dönüyor. Sendikalar da ranttan pay almak istiyorlar. (23. İşçi)

Sendika yöneticilerinin maddi yaşam koşullarının işçi sınıfından farklılaşması ve sermaye sınıfına yakın bir sosyo-ekonomik seviyeye ulaşması dolayısıyla mevcut düzenle uzlaşmasına da yol açar.

Profesyonel sendikacı artık sadece retorik planda işçi sınıfına dahildir. Onun asıl dünyası burjuvaların dünyasıdır. [...] Yaşam standardı mutlaka ortalama işçinininkinden yüksektir. Sadece ücretle yaşamaz, sendikanın kaynaklarını “kolektif” olarak tasarruf etme hakkına sahip oldukları için, hayat standartları sıradan işçiyle karşılaştırılmayacak kadar yüksektir (Başkaya, 2015: 302-303).

Başkaya'nın bu tespitlerinin daha önce sendikalı olan ancak şimdi sendika üyesi olmak istemeyen işçilerin sendikalardan uzaklaşma gerekçeleri arasında bulunduğu görülmektedir:

Hiç sendikaya üye olma taraftarı değilim ben. Çünkü ben oldum yıllarca para ödedik, başkanlar yedi parayı biz eziyeti çektik. (Hangi sendikaya üye oldunuz?) TEKSİF'e [...] Daha önce Güriş'de sendika vardı sonra dağıldı. Çünkü sendika hiçbi çalışanın hakkını savunmuyor. (8. İşçi)

Sendikaya üye oldum. Bilkent'de Selüloz iş. 1998 de ayrıldım. 10 yıl çalıştım. Önce Bilkent'de çalıştım, Meteksan fabrikasında sonra 10 yıl yurt dışında. Sendikadan memnun kalmadım. İşçi haklarıymış bakma sen herkes kendi derdinde. Bi güvencen var işten atılmama gibi, işverende de sendika korkusu oluyor. Başka bi faydası yok. (24. İşçi)

Sendikaya iplik fabrikasında üye olmuştum. O da işveren sendikası gibiydi. Üyeydik ama hiç sendikayı görmedik. Hangi sendikayı hatırlamıyorum. Hiç görmedik, faydası da olmadı aйдat kesiliyordu. (30. İşçi)

Sendikalı olan bir işçi sendika yöneticilerinin uzlaşmacı tavrını şu şekilde eleştirmektedir:

Ben sendikalar hakkında hiçbir şey düşünmüyorum. Kendi bünyesinde çalıştırdığı işçileri müşteri olarak görüyorlar yani. Gerçekten böyle bir işçi sendika anlayışı değil sadece müşteri. Devlet yüzde 3 veriyor sendika tamam diyor. Bunun hiçbirisi de çıkıp da bir şey demiyor. Sendika bana göre muhalefet gibi olacak. O bir şey diyorsa sende zıt bir şey diyecen. Hep aynı görüşte(ler). O yüzden de hiçbir şey olmuyor.

(9. İşçi)

Görüşülen işçilerden bazıları ise kendi deneyimleri veya yakınlarının deneyimleri sonucu sendikalı olmayı önemli görmekte, ancak şimdiki sendikalara mesafeli durmaktadır:

Şu andaki sendikalar kendine çalışıyo. Beni ben anlıyom, benim gibi çalışanlar anlıyo başka da kimse anlamıyo. **(15. İşçi)**

Sendikalar aracılığıyla yapılan grevler ve girişilen mücadeleler işçi sınıfının oluşumuna/bilinçlenmesine katkıda bulunur. Ancak sendikaların her zaman işçi sınıfı bilincinin gelişimine katkıda bulunan kurumlar olduğu yanılışına da düşünmek gerekir. Marx I. Enternasyonal'de *Ücret, Fiyat ve Kar* başlıklı konuşma metninde sendikaların işçi sınıfı için yararlarını belirttikten sonra şu uyarıyı yapar: "İşçiler sermayenin sürüp giden gasplarının ya da piyasa değişikliklerinin doğurduğu bu kaçınılmaz gerilla savaşlarına kendilerini tamamiyle kaptırmamalıdır" [...] "*Adil bir işgünü karşılığında adil bir ücret!*" biçimindeki tutucu slogan yerine, bayrakları üzerine şu devrimci sloganı yazmalıydılar: "*Ücret sisteminin kaldırılması!*" (Marx, 1979: 153).

Marx'ın yaptığı bu uyarının ne kadar önemli olduğu sendikaların yapısına ve görüşülen işçilerin sendikadan beklentilerine bakınca anlaşılabilir. Görüşülen işçilerin ifadelerinden sendikayı ekonomik kazanımlar ya da iş güvencesi elde etmede bir araç olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Erbaş (1993) ve Berber (2003)'ün on yıl arayla yapmış oldukları iki çalışmada da benzer bulgulara rastlanmıştır. Dolayısıyla işçilerin düşüncesinde sendikalar sınıf dayanışmasını geliştiren bir yapı ya da sınıf oluşumunda bir araç olmayıp, ücretlerini iyileştiren sosyal haklarını koruyan bir araçtır (Erbaş, 1993: 137-138; Berber, 2003: 95) denilebilir.

İşçilerin sendikalara bakışına paralel bir şekilde sendikalar da sınıf mücadelesini geliştirerek sınıf oluşumuna katkıda bulunma yönünde bir çaba içinde bulunmamaktadır. Marx ve Engels sendikaların sınıf mücadelesini ekonomik kazanımlar elde etme noktasında tutabileceğini; dolayısıyla mücadeleyi kapitalist sistemin sınırları içine hapsedme eğilimi/potansiyeli taşıdıklarına dikkat çekerler. Lenin (1990) ve Gramsci (1971) gibi Marksist düşünürler de sendikaların sistemin içinde kalarak siyasal bilincinin gelişimine engel olabileceklerini özellikle vurgulamışlardır. Hatta günümüzde sendikaların yapısına, yaklaşımlarına ve işçilerin ifadelerine bakınca sendikaların işçilerin ekonomik mücadelesinde bile işçiler yanında yer almadığı, kendilerini düzene uyarladıkları, yani devletin di-

rektifleri doğrultusunda sermaye sınıfının beklentilerine uygun hareket ettikleri söylenebilir.

Farklı gerekçelerle sendikalardan uzaklaşan işçilerin yanı sıra tüm eksikliklerine ve eleştirmelerine rağmen sendikalı olmayı önemli gören ve sendikalaşma için mücadele eden işçiler de bulunmaktadır. Ancak bu işçilerin karşısında hukuki zorlamalar¹⁰ ve işverenlerin sendikasızlaştırma yöntemleri devreye girmektedir:

Ben sendikaları sendika nedir hiç bilmiyorum da şurada 2-3 aydır burada (Sincan İşçi Birliği'ni kastediyor) Mustafa arkadaşımız var onun anlattığına göre sendikalı olmak daha iyi bence, ya işçiler arasında sendikalı olunca bi tutkunluk oluyor. Gerçekten sendikalı olmak daha iyi işçiler birbirine tutkun oludumu tuttuğunu koparıyor. Olumlu düşüncem keşke olsak ama bizim orda olmuyor, 30 kişinin üzerinde oluyormuş bizim orda 13 kişi var. (6. İşçi)

Dundon (2002: 236) İngiltere'de yaptığı araştırmada; işverenlerin sendikaları bastırma, sendikaları ikame etme, sendikalara ideolojik karşıtlık, sendikaları açıkça reddetme, sendikaları engelleme, ılımlı sendikaları tanıma ve işçilerin kolektif sesi olan sendikaları marjinalize etme/ bypass etme gibi sendikasızlaşma politikaları izlediklerini belirtmektedir. Benzer bulgulara Liman-İş sendikası uzmanları Bakır ve Akdoğan (2009)'ın yaptığı araştırmada da ulaşılmıştır. Bakır ve Akdoğan (2009: 91-92)'a göre, Türkiye'de işverenler sendikalaşmayı engellemek için kırk farklı yöntem başvurmuştur. Çalışmamızda, bu iki araştırmada ortak olan yöntemlerin görüşülen işçilerin sendikasızlaştırılmasında nasıl kullanıldığı kendi ifadeleriyle aktarılmaya çalışılacaktır. Kullanılan yöntemlerin sayısı ve modeli işletmelere göre farklılık göstermekle birlikte işçilerin anlattıklarından bu politikaların hepsinin işverenler tarafından uygulandığı anlaşılmaktadır.

Sendikayı bastırma için mevcut ve olası sendikalaşmaya karşı korkutma ve gözdağı verme işverenlerin sıklıkla başvurduğu yöntemlerden birisidir. Bu bağlamda Türkiye'de işçilerin sendikaya üye olmamasında en önemli tehdit işsiz kalma korkusudur (Buğra vd., 2005: 14):

Daha önce 97de Sarayköyde tarım ilaçlarında çalışıyordum. Yazın 100 kişi kışın 35 kişi oluyoduk. Orda 6- 7 kişi toplandık. Patrona duyurmayalım Hergün bir kişi sendikaya gitsin kaydolsun dedik. iki kişi gitti ondan sonra patron duydu. Bizim 15 günlük maaşımızı vermediler. Sendikaya başvurmuşsunuz dediler. Bahane de bulamıyorlar sudan sebeplerle işten çıkardılar. O zamandan beri sendikaya bulaşmıyorum. (29. İşçi)

İşverenlerin sendikaları ikame etme politikası ise genellikle işçilere daha iyi ücret ve çalışma koşulları sağlayacağı vaadinde bulunmak ve sendikaları gereksiz

¹⁰ Bkz. 4857 sayılı İş Kanunu.

örgütler olarak göstermektedir. “Türkiye’de ise işçileri sendikalaşmadan vazgeçirebilmek için işçilere maaş dışı maddi yardım ve ödemeler teklif edilmesi, işçilere sendika üye olmamaları durumunda yüksek maaş artışı sağlanacağını vaat etme veya bu artışın gerçekleştirilmesi bu yaklaşıma örnek olarak verilebilir” (Yıldırım ve Uçkan, 2010: 175). İşçilerden birisi işverenlerinin bu politikayı nasıl uyguladığını şu şekilde anlatmaktadır:

Onlar (sendika üyesi olmayan bir grup işçi) ilk sendikaya girecekleri zaman (patron) onların (sendikalı olan işçilerin) aldığı zammı, harçlığı sizde alacaksınız siz sendikaya üye olmayın demiş tabi bunlar ilk zamanlar kabul etmişler. (4. İşçi)

Sendikasızlaştırma politikalarından bir diğeri ideolojik karşıtlıktır. Sendikaların sol örgütler olduğu ve işletmenin performansını olumsuz yönde etkileyeceği yönündeki ideolojik söylemlerin bazı işçiler üzerinde bir dönem etkili olduğu anlaşılmaktadır:

Valla ben şu anki sendikadan memnunum ama daha önce böyle konularla hiç karşılaşmadığım için bilmediğim için sendikayı daha önce ben hep böyle aşırı solcu sağcı gibi düşünürdüm şimdi değilmiş, daha her kesime hitap eden içli dışlı olabilen. (5. İşçi)

Devletin sendikalara karşı uyguladığı baskıcı politikaların yanı sıra işverenler de çoğu zaman işyerlerinde sendikal örgütlenmenin önünü kesmektedir. Bir başka deyişle işverenler sendikasızlaştırma için sendikaları açıkça reddetme ve sendikaları engelleme yoluna da gitmektedir:

Eski çalıştığım yerde Nakliyat İş sendikasının üyesiz yürütümünü yaptım. Çünkü üye olduğumuz takdirde işverenimiz işyerindeki diğer arkadaşlarımız da bir kişi bile olsa onlarda işten çıkartılıyordu... Onun için üye olmadım. (İşverenin) Genel prensibi sendika istemiyorum. [...] Ben sendikalı olduğum zaman şubeyi kapatacak şubeyi kapatınca tekrar açıyor, bir iki ay sonra yeni elemanlarla. Diğer elemanlara da tehdit olarak gösteriyö; bunu yaparsan bunu yaparız. (2. İşçi)

Türk-İş tarafından 2006 yılında yayınlanan rapora göre, 2003- 2005 yılları arasında Türk-İş’e bağlı sendikalara üye oldukları gerekçesiyle toplam 15.531 işçinin işten çıkarılmış, 2003-2008 yılları arasında da DİSK’e bağlı sendikalara üye olan yaklaşık 30.000 işçi işten çıkarılmıştır (Bakır ve Akdoğan, 2009: 92-93). Dolayısıyla sendikaya üye olduğu için işten çıkarılan ya da sendikalı olmanın işten çıkarılma nedeni olduğu bilgisine sahip olan işçiler sendikalardan uzak durmaya çalışmaktadırlar.

İşveren yanlısı sendikaları tanıma ve işçilerin kolektif sesi olan sendikaları marjinalize etme yönteminin Türkiye’de sadece devletin değil işverenlerin de politikaları arasında yer aldığı söylenebilir. İşçilerin anlattıklarından işverenlerin

işveren yanlısı sendikalara üye olan işçilere bir yaptırım olmadığı gibi bu sendikalarla iş birliği içinde oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu tutumları emekçinin yanında olan sendikalara üye olan ya da olmaya çalışan işçilere gelince değişmekte ve işçiyi işten atmanın dışında sendikal faaliyetleri/örgütlenmelerini engellemek ve işçileri karşı karşıya getirmek için tüm çalışanların işine son verme gibi yöntemlere de başvurmaktadırlar:

İlk sendikal örgütlenme sürecinde ilk etapta beni işten çıkardılar. Arkadaşlar komple işi bıraktığı için beni almak zorunda kaldı. (1. İşçi)

Türkiye’de işçilerin işe alındıktan hemen sonra işverenin onayladığı sendikaya üye yapılması, işçilerin işveren güdümünde olan sendikalara geçirilmesi gibi stratejiler bu yöntemin uygulamaları arasındadır (Yıldırım ve Uçkan, 2010: 179-180). İşçilerin örgütlü olmama nedenlerini anlayabilmek için sorulan “İşe girerken sendika üyesi olmayacağımız yönünde bir söz verdiniz mi? veya sendikal olmayacağımıza dair bir şey imzaladınız mı?” sorusuna bir işçi dışındaki işçilerin hepsi hayır yanıtını vermiştir. Bu soruya farklı yanıt veren işçinin söyledikleri işverenin ılımlı sendika yaklaşımına örnek verilebilir:

Çalıştığım yerde işçilerin hepsi Türk Metal Sendikası’na üye. İşe girerken sendikal olunması için baskı yapıyor. (27. İşçi)

Sincan Organize Sanayi Bölgesi’nde çalışan bu işçinin söyledikleri Nichols ve Suğur (2012)’un araştırmasındaki bulgular ile örtüşmektedir. İşçilerin işe girerken standart bir işlem olarak Türk Metal’e üye olmayı kabul etmesinin nedenini metal iş kolundaki bir yönetici şöyle açıklamaktadır: “Çok işsizlik var. Bunlar iyi işçiler. İşçiler elbette katılırlar. Reddetmeye cesaret edemezler” (Nichols ve Suğur, 2012: 221).

Söz konusu, işveren yanlısı, sendikaların sağladığı örgütlülük işçilerin mücadelesini engelleme işlevi görmektedir. Çünkü sendikalar işçi sınıfına ve onun tarihsel çıkarlarına yabancılaşmış bir durumda olmalarından dolayı “ezilen-sömürülen sınıfın değil, egemen sınıfın hizmetindedirler” (Başkaya, 2015: 301). Türk Metal sendikasına üye bir işçinin anlattıkları sendikanın bu işlevi nasıl yerine getirdiğini çok açık bir şekilde göstermektedir:

Bence sendikalar gereksiz. Eğer sendika olmasaydı emin olun bugün bizim maaşımız daha yüksekti. Çünkü onlar patronla bi dengeleri tutturuyorlar, kendi kalıplarına uyduruyorlar. (Nasıl daha yüksek olabilir-di?) işçinin örgütlülüğü olurdu. İşçiler birbirine daha çok sahip çıkarırdı. Şimdi bizi sadece patron tehdit etmiyor sendika da tehdit ediyor. Sendika da istediği gibi at oynatabiliyor. (Nasıl tehdit ediyor?) Şimdi mesela sendikaya karşı çıktığın zaman üyelikten ayrıldığın zaman seni çiziyo. Yarın birgün yanlış bişey yaptığında işten çıkartıyo. (Sendika) işverenle işbirliği içinde. (27. İşçi)

Dolayısıyla bu yaklaşımda işveren, tüm sendikalara karşı değildir; sendikaların arasında kendisine en “uygun” olanını seçme eğilimindedir. Burada “uygunluk”-tan kastedilen sendikanın geleneksel pazarlıktan kaçınarak tavizli pazarlık yoluna gitmesi ve “sosyal ortaklık” anlayışına sahip olmasıdır (Gall aktaran Yıldırım ve Uçkan, 2010: 179).

Kolektif Eylem(sizlik)

Kolektif bir eyleme katılmak istemem; haklı da olsak haksız çıkacağız. Şurda bi arkadaşımız iş kazası geçirse yürüsek ya jop yiyecez, ya su yiyecez. (21. İşçi)

Neoliberalizmin emek karşıtı politikalarına emek mücadelesiyle karşı konulabilir. İşçilerin çalışma yaşamındaki olumsuzluklara topluca bir tepki göstermemeleri ve sendikaları eleştirmeleri bu koşullara razı olmalarından ziyade razı olmaya zorlandıkları anlamına gelmektedir. Şöyle ki görüşülen işçilerin hepsi işçilerin birleşmesi ve hakları için mücadele etmesi gerektiğini söylerken, büyük bir kısmı da grev yoluyla hak elde edileceğini düşünmektedir. İşçilerin nasıl birleşebileceğine ve mücadele edeceğine dair fikirler farklılaşmakla birlikte üç yöntem öne çıkmaktadır: Sendikalar aracılığıyla birleşmek, işçilerin kendilerinin çabasıyla birleşmek ve işyerinde birleşip patronla görüşmek.¹¹ Ancak görüşmeler arasında pratikte özellikle de bugünkü ortamda işçilerin birleşemeyeceği kanaati yaygındır. Görüşülen işçilerin birçoğunun kolektif bir eyleme katılmamasını ve/veya katılmak istememesini bunun göstergesi olarak değerlendirebiliriz. Bu düşünce ve davranışların üç nedene bağlı olduğu söylenebilir. Birinci neden işçilerin dayanışma içinde olmaması ve birbirine güvenmemesidir.

Esnek birikim rejiminde küçük ve orta ölçekli fabrikaların artması işçilerin dayanışmasının nesnel temellerini zayıflatırken, işçilerin birbirlerine güvenmemesi de birleşmelerini ve mücadele olanaklarını azaltıyor denilebilir. Esneklik uygulamaları, işsizlik tehdidi işçilerin dayanışmasını zayıflatmakta ve işçiler arasında güvensizlik duygusunu artırmaktadır. İşçilerin birbirine güven duymaması ya da dayanışma içinde olmamaları tepki göstermemelerine yol açmaktadır:

13 kişi'den 3 kişiyiz biz birbirimize bağlı olan. 10 kişi diğerleri bilmiyom ya herkes artık para esiri mi olmuş, öylemi olmak zorundalar, mecburlar mı onlarda çözemedim yani. (6. İşçi)

Mesela yemek konusu oldu burada. Bu yemekçinin yemeklerinin bana dokunduğunu öncekinin dokunmadığını söyledim. Benimle birlikte 4 arkadaşım da söyledi ama patron sorduğunda diğerleri bizde bişey yok dedi. (26. İşçi)

¹¹ Geniş'in (2006: 128) OSTİM'de yaptığı araştırma bulgularına göre, işçiler çalışma koşulları, ücretler gibi sorunlarını ve taleplerini işverene yöneltme imkanı dahi bulamamaktadır.

Çalışma koşullarından memnun olmadığım şey yok. Arkadaşların belki oluyodur ama ben karışmıyorum. (20. İşçi)

İşçilerin hakları için birleşip mücadele içine girmemelerinde farklı siyasi görüşte olmalarının da etkisi bulunmaktadır:

OSTİM'de işçi hakları derneği var gittim ama kaydolmadım. (Neden?) Bilmiyorum kişilerin profili bana sıcak gelmedi. Siyasi yaklaşıtları için hoşlaşmadım açıkçası. Alınterinde siyasetin işi yok diye düşünüyorum. Din ve devlet işleri nasıl ayrılıyorsa siyasetle emeğin birbirine girmemesini tercih ederim. (26. İşçi)

İşçilerin diğer işçilerle kurduğu ilişkiler işçilerin dayanışmasında ve direniş göstermesinde önemli bir faktör olarak görülebilir. İşçilerin dayanışma içinde olabilmesinde gerek çalışma ortamında gerekse işyeri dışındaki yaşamlarında bir araya gelmeleri büyük önem arz etmektedir. Ancak işçiler arasındaki kutuplaşma ve işçilerin birbirine güvenmemesi, molaların kısa süreli olmasının yanı sıra işe genellikle servisle gelip gitmeleri de iş çıkışı diyalog kurmalarını engellemektedir:

İşçilerin öncelikle birbirine güvenmesi lazım ama çok zor. İnsanların borcu var korkuyorlar. Mesela bizim fabrikada işçiler işini bitirip koşu koşu evine gider. Bir araya gelme imkanımız olmuyor. 10 dakika molalarımız var yarım saat de yemek molası onda da zaten yemeğimizi yiyip sigaramızı içip işe dönüyoruz. Çok konuşma imkanımız olmuyor. (27. İşçi)

İkinci ve daha önemli neden ise korkudur. Korkuya yol açan işverenin ve devletin baskı aygıtlarıdır. OSTİM'de işçilerin sendikalı olduğu tek bir işletmenin olması bu korkunun yaygınlığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Sendikalı olan bir işçi, işverenlerin işçilerde yarattığı işten atılma korkusunun birlikte hareket etmelerini nasıl engellediğini şu sözlerle ifade etmektedir:

İşçilerin bi araya gelmesi çok zor. (Siz bir araya geldiniz) biz bi araya geldik ama öteki gelmiyor. (Öteki dediğiniz?) Bu sokakta mesela aynı sokaktayız bak bu iyileşmiş gelip de soran bile yok. Nasıl oldu ya siz bunu nasıl yaptınız. (sendikalı olduğunuzu biliyorlar mı?) Bilmez olur mu hepsi biliyo biz OSTİM'de tekiz şu sokaktaki hepsi biliyo. Cumar-tesi, Pazar'ı çalışıyo şartları bizden çok kötü gelip de siz nasıl yaptınız böyle bişey iyiymiş bize yardımcı olun diyen yok. (Niye sizce?) Ya burdan beni götürürse (işten atarsa) evime ekmek götüremem aç kalırım işsiz kalırım. (3. İşçi)

Harvey (1993: 85), sendikal mücadelenin zayıflamasında devletin emeği daha fazla disipline olmaya zorlamasının da önemli rol oynadığını vurgular. Devlet egemen sınıfın çıkarlarını korumak için emeği feda etmekte, sermaye lehine onu disipline etmenin yollarını aramaktadır. Çıkardığı yasalarla sendikaların kontrolünü sağlayarak, işçilerin hareket alanını daraltan devletin, fiziki şiddet uygulayarak da korkuyu beslediği ve işçilerin birlikte hareket etmesini engellediği görülmektedir:

10 senelerdir kimse işçi haklarıyla ilgili korkusundan birşey yapamıyo ki. (Neden korkuyor insanlar?) Neden korkacak iktidara ters düşmekten korkuyo bence. Korkmasa işçi sınıfının şu anda yaşadığı olağanüstü yani hadi bizi boşver [...] arkadaşlarımız Termikel'de rezil oluyo. Yarım aylığını alamıyo. (Onlar bir eylem yapmıyorlar mı?) Hiç birşey yapamazlar. Eylem yaptığın an bitirirler abla. Eskisi gibi değil sendika da arkanda durmaz, kimse durmaz. (Sendika ne zaman arkanızda duruyordu?) Hani o Kazancı yokuşları bilmem neler sendikacılık odur yani. (9. İşçi)

Görüşülen işçiler devlet tarafından fişlenmekten ailelerinin bundan zarar görmesinden korktukları için ve ülkedeki olağanüstü hal uygulamasından dolayı da toplu bir eylemde yer almak istemediklerini belirtmektedir:

Toplu bi eyleme katılmadım. Katılmak istemiyorum niye çünkü benim kızım okulda öğretmen olduğu için onun dosyasına herhangi birşey gelmesin diye hiçbişeye katılmak istemiyorum. (8. İşçi)

İşçilerin birleşmesi ve hakları için mücadele etmesi bu süreçte olacak birşey değil, OHAL var hiç birşey yapamazsın. (9. İşçi)

Dolayısıyla Gramsci (1971: 247)'nin vurguladığı gibi, ekonomik alanda düzenlemeler yapılırken, üstyapı bu değişikliklere göre kendiliğinden değişmez. Üstyapısal etkenler devlet tarafından egemen sınıfın çıkarlarına göre düzenlenirken hukukun bu süreçte önemli bir rolü bulunmaktadır.

Yasalarla kolektif eylemleri yasaklamanın yeterli olmadığı durumlarda bireysel karşı çıkışların engellenmesi için de hukuk devreye girmektedir. Bir başka deyişle, yasalar sadece çalışma yaşamında hegemonyanın kuruluşuna destek sağlamamakta, insanların işyeri dışındaki tepkiselliği de engellenmeye çalışılmakta; hukukun baskıcı yönü devreye konulmaktadır:

Sosyal medyada bir şey paylaşmıştım. Ben de paylaşmadım. Misal orda Ahmet paylaşmış bende onu paylaştım. Paylaşmış olduğum konu da şuydu: RTE İstanbul Büyükşehir belediye başkanı iken yüksüğünü çıkartıp; "Bilin ki Tayyip Erdoğan'ın serveti bu yüksüktür" demişti. "Eğer birgün zengin olmuşsa çalmıştır" kelimesini kullandıydı bende

oraya belli oldu diye altına küçük bir not yazdım. Küçük bir notuma istinaden sabah saatin 5'inde terörle mücadele gelip siber suçlar diye beni evimden alıp götürdüler 2 sene önce. (31. İşçi)

Günümüzde korku o kadar yaygın ve egemen bir duygu ki, kolektif hareket edildiğinde hakların elde edilebileceği bilgisine sahip olmak, işlerin hakları için mücadele etmesine yeterli olmamaktadır. Babası sendikalı olan bir işçi “sendikanın iyiliklerini biliyorum ama toplu bir eyleme katılmak istemem” derken gerekçesini şu sözlerle ifade etmektedir:

[...] Son günlerde son yıllarda patlamalar olduğu için insanlar biraz daha geri duruyo yani yalan değil ondan dolayı da [...] Bu son olaylardan dolayı onlar da (ailem) biraz tepki gösterir yani. (Onlar da senin için korktuklarından dolayı mı?) aynen yoksa o sıkıntı değil, çünkü zamanında babamgil falan da belediyede oldukları için bu grev şeylerine falan katılmış insanlar. (7. İşçi)

Formel direniş olanaklarının gittikçe azaldığı bu koşullarda enformel direniş biçimleri yaygınlaşmıştır¹². Bir başka deyişle, işçiler sendikanın olduğu çalışma alanlarında bazen örgütlü direniş gösterirken, sendikal örgütlenmenin olmadığı işyerlerinde işçiler görev yerinde bulunmama, sabotaj, işten kaçınma gibi enformel direniş biçimleri sergilemektedir (Roscoigno ve Hodson, 2004: 30-33). Görüşmelerde elde edilen bilgilere göre yalnızca Birleşik Metal-İş sendikasına üye işçilerin formel direniş sergiledikleri,¹³ sendikalı olmayan işçilerin bazılarının enformel direniş gösterdikleri söylenebilir. Özügurlu (2008: 217)'nin Denizli'de yapmış olduğu çalışmada da benzer direniş biçimlerinin gösterildiği, formel direniş biçimlerinin yaygın ve sürekli olmadığı tespit edilmiştir.¹⁴

İşçilerin enformel bir biçimde de olsa direniş göstermesi neoliberal politikalar karşısında pasif bir konumda olmadıklarını, içinde buldukları durumu kabullenmediklerini göstermektedir. Bir başka deyişle kolektif direniş örneklerinin azalması işçilerin mevcut durumlarını kabullenip içselleştirdiği anlamına gelmez. Ayrıca enformel direniş biçimlerinin formel bir biçime dönüşme potansiyeli bulunmaktadır. Ancak enformel sektörün büyüdüğü, işletme ölçeğinin küçüldüğü, taşeronlaşmanın arttığı ve geçmişin deneyimlerinin aktarılamadığı bu koşullarda kolektif direnişin zayıflaması, enformel direniş biçimlerini artırmanın yanı sıra bireysel çözüm yollarına başvurma şeklinde bir eğilim ortaya çıkarmış-

¹² Parlak (2009), Yücesan-Özdemir (2000) ve Geniş'in (2006) çalışmaları Türkiye'de enformel direniş biçimlerinin yaygınlık kazandığını ortaya koyan önemli çalışmalardır.

¹³ Görüşme sonrasında da (2017'de) Birleşik Metal-İş sendikasına üye işçiler direniş göstererek taleplerini elde etmişlerdir.

¹⁴ Özügurlu, 1990-2000 yılları arasında Denizli ilinde yapılan toplu işçi eylemlerinin tamamının 1-2 günlük işi bırakma eylemleri olduğu ve direnişin fazla mesai ve düşük ücretlere karşı yapıldığı belirtilmektedir. Eylemlerin sonucunda bir işletme hariç diğerlerinde işçilerin istekleri kabul edilmemiş ve eyleme katılan işçilerin yaklaşık yarısı işten atılmıştır (Özügurlu, 2008: 217).

tır. İşçilerin bireysel tutumlarında nesnel koşulların yanı sıra 1980 sonrası toplumsal yaşamda bireyciliğin ön plana çıkması da belirleyici olmuştur.

Bu çerçevede işçilerin kolektif mücadeleden uzaklaşması veya kolektif bir eylem içinde yer almak istememesinin üçüncü nedeni ise *kolektif kimliklerin zayıflaması ve kurtuluşun bireysel olarak sağlanabileceğine inanmalarıdır*. İşçilerin kolektif bütünlüğünün çözülmesinde esnek üretim rejiminde üretimin parçalara ayrılması, enformelleşme, emeğin esnekleştirilmesi, güvencesizlik ve işsizlik gibi faktörlerin önemli bir etkisi vardır. Neoliberal emek rejiminde sınıf bileşenleri değişmiş, işçi sınıfı daha çok parçalanmış ve kutuplaşma derinleşmiştir. Dolayısıyla sınıfsal dayanışmanın azaldığı ve sendikal hareketlerin zayıfladığı bu dönemde işçiler bireysel ve dağınık bir şekilde direniş göster(ebil)mekte ve eylemlerden beklenen sonuç elde edilememektedir. Kolektif direniş olanaklarının ve eyleme katılanların sınırlı olduğu bu koşullar altında işçiler “bir yandan emek piyasasının koşullarına diğer yandan da işyeri düzeyindeki baskıcı ya da paternalist emek ilişkileri rejimine mahkum olmakta” (Geniş, 2006: 128) bireysel çıkış yolları aramaktadırlar.

Sonuç

İşçilerin sendikaya üye olmamalarında içsel ve dışsal faktörlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır: Sendikaların yapısı, işsizlik, güvencesizlik gibi dışsal faktörler işçilerin örgütlülüğünü zayıflatmaktadır. İşçilerin sendikalara ilişkin algı ve tutumları; işçilerin sendikalara güven duymaması, sendika üyesi olmanın işten çıkarılma sebebi olması nedeniyle duyulan kaygı vb. içsel faktörler de örgütsüzlüğe yol açmaktadır. İşçilerin anlattıklarından sendikaların siyasal bilince ulaşmaya bir katkı sağlamadığı gibi bazı sendikaların direnişi engellemeye çalıştıkları, işveren yanlısı bir tutum içinde olduğu anlaşılmaktadır. İşveren yanlısı sendikaların mevcudiyeti direnişi engellemekte, işverenlerin işçiler üzerinde hegemonya kurmasını kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda işçilerin tepki/direniş gösterebilmesinde sendikalı olmaktan ziyade hangi sendikaya üye oldukları önem taşımakta denilebilir (Arslan, 2017: 105).

İşçilerin kolektif eylem içinde yer almak istememelerinde önemli faktörlerden birisi korkudur. İşverenin işten atma tehdidi, işgücü piyasasının durumu, hukukun zorlayıcı yapısının devreye girmesi ve devletin güvenlik güçleri aracılığıyla fiziki şiddet uygulamaları işçilerin korkusunun kaynağını oluşturmaktadır.

Sendikal örgütlenme ve kurumsal mücadele olanağının azalması, işçiler arasında dayanışma sağlanamaması kolektif kimlikleri zayıflatırken sosyo-ekonomik yapıdaki dönüşümler, işçilerin yalnızlaşmasına ve bireyselleşmesine yol açmıştır. Bireysel çıkarlarını sınıfsal çıkarların önüne koyan işçi ya bireysel çözümler arar ya da süreç içinde bulunduğu koşullara boyun eğmeye başlar. Direniş hangi biçimde olursa olsun çıkar çatışmasını gösterir ve sınıf bilincinin oluşumuna katkı sağlar. Bireysel çözüm yolları ise karşıt sınıfla uzlaşmayı ya da rıza göstermeyi

gerektirir. Dolayısıyla sınıf mücadelesinden uzaklaşan işçi egemen ideolojinin söylemlerinin de etkisiyle mevcut durumu içselleştirebilir. Araştırma bulgularına dayanarak işçilerin çalışma koşulları ve ücretlerinden memnun olmadığını, toplumsal sorunlara ilgili olduklarını ve işçilerin büyük bir kısmının insanlar arasında eşitsizlik olduğunu düşündüğünü söyleyebiliriz. Dolayısıyla işçilerin, tümüyle egemen ideolojinin etkisinde kalmadığı, ancak çelişkili bilinç durumu olduğu söylenebilir. Ayrıca sınıf mücadelesinin zayıf olduğu bu koşullar altında dışsal faktörler de işçileri bireysel çıkarlarını düşünerek hareket etmeye zorlamaktadır denilebilir.

İşinden ve işçi olmaktan memnun olmamanın sınıf bilincini artıran bir etken olduğunu gösteren çalışmalar¹⁵ olmakla birlikte Ankara Organize Sanayi Bölgeleri'nde görüşülen işçilerin hepsi için işten memnun olmamanın sınıf bilincini artırdığını söylemek mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda nesnel koşullar sınıf bilincinin oluşumuna bir zemin hazırlamakla birlikte, sınıf mücadelesinin zayıf olması nedeniyle sınıf bilincinin gelişmediği söylenebilir. Sınıf mücadelesinin dolayısıyla sınıf bilincinin oluşmasının engellendiği bu koşullara rağmen, işçilerin ekonomik korporatif düzeyde de olsa hakları için mücadele etmek gerektiği düşüncesinde oldukları, yani sınıfsal bir kimlikleri olduğu ve enformel direniş gösterdikleri dolayısıyla edilgen bir durumda olmadıkları anlaşılmaktadır. Bütün görüşmecilerin ifadeleri değerlendirildiğinde işçilerin çoğunda sınıf karışıklığının zayıf olduğu, işçilerin mevcut toplumsal sisteme ilişkin sınırlı da olsa bir bilgiye sahip oldukları, ancak bütünsel bir bakıştan yoksun oldukları ve az sayıda işçinin alternatif bir toplum düşüncesine sahip olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, yukarıda sayılan içsel ve dışsal faktörler işçilerin örgütlenmesini ve kolektif bir şekilde mücadele etmesini engellemekte dolayısıyla işçi sınıfı hegemonik/devrimci bir bilince ulaşmamaktadır.

¹⁵ Bkz. Buttel ve Flinn (1979), Vallas (1987), Zingraff ve Schulman (1984).

Kaynakça

- Altan, Ö. Z., Kağnıcıoğlu, D., Şişman, Y. ve Sungur, Z. (2005) *İşçi Profili Araştırması: Eskişehir Örneği*, Anadolu Üniversitesi.
- Althusser, L., Balibar, E., Establet, R. (2007) *Kapitali Okumak* (çev. I. Ergüden), İstanbul: İthaki Yayınları.
- Arslan, N. (2017) "Türkiye'nin Neoliberalleşme Sürecinde İşçi Sınıfının Siyasal Yönelimi", *DISK/Genel-İş Emek Araştırma Dergisi*, 2017,1, 99-116.
- Bakır, O. ve Akdoğan, D. (2009), "Türkiye'de Sendikalaşma ve Özel Sektörde Sendikal Örgütlenme", *Türk-İş Dergisi*, 383, 88-95.
- Başkaya, F. (2015) *Şeylerin Gerçeğini Söyleyebilmek, Seçilmiş Yazılar-2*, İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Bernaciak, M., McCormick ve R., Hyman, R., (2014) *European Trade Unionism: From Crisis to Renewal?*, Report, 133, Brussels: ETUI.
- Bora, A. (2011) "Kadınlar ve Hane: Olmayanın Nesini İdare Edeceksin?", *Yoksulluk Halleri, Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* (der. N. Erdoğan), İstanbul: İletişim, 97-132.
- Buğra, A., Adaman, F. ve İnsel, A. (2005) *Çalışma Hayatında Yen Gelişmeler ve Türkiye'de Sendikaların Değişen Rolü*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Formu, İstanbul.
- Buttel F. H. Ve Flinn, W., (1979) "Sources of Working Class Consciousness", *Sociological Focus*, 12, 1, 37-52.
- Coşkun, M. K. (2013) *Sınıf, Kültür ve Bilinç: Türkiye'de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Engels, F. (1997) *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* (çev. Y. Fincancı), Ankara: Sol Yayınları.
- Erbaş, H. (1993) *Class and Culture: The Cases of Kırıkkale and Ankara*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Erbaş, H. (2017) "Sınıf Çalışmalarında Kültür ve Gündelik Yaşamın Yükselişi: Tarihsel Bir İzlek ve Gelecek "Umu-du", *DISK/Genel-İş Emek Araştırma Dergisi*, 2017, 1, 9-30.
- Erdoğan, N., (2011), "Yok-sanma: Yoksulluk-Maduniyet ve Fark Yaraları", *Yoksulluk Halleri, Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* (der. N. Erdoğan), İstanbul: İletişim 47-95.
- Geniş, A. (2006) *İşçi Sınıfının Kısıyında Küçük Sanayi İşçileri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Gorman, T.J. (2000), "Reconsidering World of Pain: Life in the Working Classes", *Sociological Forum*, 15, 4, 693-717.
- Gramsci, A., (1971) *Selections from the Prison Notebooks* (der. Q. Hoare ve G. N. Smith), New York: International Publishers.
- Harvey, D., (1993), "Esneklik: Tehdit Mi, Fırsat Mı?", *Toplum ve Bilim*, 56-51 Bahar, 83-92.
- Harvey, D. (1999) *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri* (çev. S. Savran), İstanbul: Metis Yayınları.
- Kağnıcıoğlu, D. ve Uçkan, B. (2009) "İşçilerin Sendikalara İlişkin Algı ve Tutumları: Eskişehir Örneği", *Çalışma ve Toplum*, 3, 35-56.
- Katznelson, I. (1992) *Marxism and The City*, Oxford: Calerendon Press.
- Köse, A. H. ve Bahçe, S. (2009) " 'Yoksulluk' Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek", *Praksis*, 19, 385-419.
- Lenin, V. İ. (1990) *Ne Yapmalı?*, Ankara: Sol Yayınları.
- Lockwood, D. (1975) "Sources of Variation in *Working Class Images of Society*", *Working Class Images of Society* (der. M. Bulmer), London: Roudlege and Keagan Paul.
- Lukacs, G. (2006) *Tarih ve Sınıf Bilinci* (çev: Y. Öner), İstanbul: Belge Yayınları.
- Mann, M. (1973) *Consciousness and Action among the Western Working Class*, Macmillan Press.

- Marx, K. (1979) *Ücretli Emek ve Sermaye: Ücret, Fiyat ve Kar* (çev. S. Belli), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2009) *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i* (çev. E. Özalp), İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Marx, K. (2011) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (çev. S. Belli), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011) *Felsefenin Sefaleti* (çev. A. Kardam), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2015) *Kapital I. Cilt, Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili* (çev. A. Bilgi), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., Engels, F. (2002) *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Ankara: Sol Yayınları.
- Nichols, T. ve Suğur, N. (2012) *Global İşletme Yerel Emek: Türkiye'de İşçiler ve Modern Fabrika*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ollman, B. (1972) "Towards Class Consciousness Next Time: Marx and the Working Class", *Politics and Society*, 3, 1-24.
- Özüğurlu, M. (2002) "Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları", *Praksis*, 8, 29-50.
- Özüğurlu, M. (2008) *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, İstanbul: Kalke-don Yayınları.
- Parlak, D. (2009) *İşçi Sınıfının Yeni-Sağ Politikalara Eğilimi: Kocaeli Pirelli Lastik Fabrikası Örneği*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.
- Roscigno, J.V. ve Hodson, R. (2004) "The Organizational and Social Foundations of Worker Resistance", *American Sociological Review*, 69, 14-39.
- Selamoğlu, A. (2003) "İşçi Sendikacılığında Yeniden Yapılanma ve Örgütlenme Modeli", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 2, 63-98.
- Sennett, R. ve Cobb, J. (1972) *The Hidden Injuries of Class*, Londra: Cambridge University Press.
- Şahin, H. (2012) *Küreselleşme Sürecinde İşçilerin Direnme ve Hayatta Kalma Stratejileri: Denizli Tekstil İşçileri Örneği*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı,
- Thompson, E. P. (1978) "Eighteenth Century English Society: Class Struggle Without Class?", *Social History*, 3, 2, 133-165.
- Thompson, E. P. (2006) *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (çev. U. Kocabaşoğlu), İstanbul: Birikim Yayınları.
- Vallas, S. P. (1987) "The Labour Process as a Source of Class Consciousness: A Critical Examination", *Sociological Forum*, 2, 2, 237-256.
- Wood, E. M. (2001) "İlişki ve Süreç Olarak Sınıf", *Praksis*, 92-119
- Wright, E. O. (2005) *Approaches to Class Analysis*, Cambridge University Press.
- Yıldırım, E. ve Uçkan, B. (2010) "İşverenlerin Sendikasılaştırma Modelleri ve Türkiye Örneği", *Çalışma ve Toplum*, 2, 25, 163-184.
- Yücesan-Özdemir, G. (2000) "Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme?: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikâyesi", *Toplum ve Bilim*, Güz, 86, 241-259.
- Zingraff, R. ve Schulman, M. (1984) "Social Bases of Class Consciousness: A Study of Southern Textile Workers With a Comparison by Race", *Social Forces*, 63, 1, 98-116.

